

ISSN: 2618-5873

UTAD

**ULUSLARARASI
TARİH ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

**The Journal of
International History
Researches**

Yıl: 2020 / Aralık

Cilt: 4 / Sayı: 2

Year: 2020 / December

Volume: 4 / Number: 2

Editörler / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Rıfat İlhan ÇELİK	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Senem DİNÇ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Öğr. Gör. Abdurrahim İstemi SAYLAM	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Arş. Gör. Dilara AVCI	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
-----------------------	---------------------------------

Türk Dili Editörü / Turkish Language Editor

Arş. Gör. Derya KARATAŞ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
-------------------------	---------------------------------

Yazım ve Dil Editörü

Arş. Gör. Atakan ÇİÇEK	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
------------------------	---------------------------------

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ihsan Al-Deek	Najah National University
Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Veli ÜNSAL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. David E. THORNTON	Ihsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Murat TUĞLUCA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet GEL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bengül BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Ulvi ÖZDEMİR	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent KARA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cihat TANIŞ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem POYRAZ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Mohammadamin SHAHJOU EI	Shahid Beheshti University

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD), yılda iki defa yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergi TÜBİTAK ULAKBİM Dergi Park Sistemi bünyesinde hizmet vermektedir. Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

The Journal of International History Researches is refereed journal which is publishing biannual. The journal services in the TUBITAK ULAKBIM Academic Turkish Journal Park System. Responsibility of the publishing studies is concern writers.

İletişim / Correspondence

utadergi@gmail.com

<http://dergipark.gov.tr/utad>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Sunuş

Presentation.....iv

Makaleler / Articles

AYDOĞAN, Abdullah

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK HAVACILIK FAALİYETLERİ ve HAVACILIK FAALİYETLERİNİN GELİŞİM SÜRECİ

TURKISH AVIATION ACTIVITIES AND DEVELOPMENT PROCESS OF AVIATION ACTIVITIES IN ATATÜRK PERIOD 69-81

KAPUCU, Davud

1974 KIBRIS HAVA HAREKÂTI

1974 CYPRUS AIR OPERATION 82-104

KARAGÖZ, Kübra

II. MAHMUD DÖNEMİ NAKŞİBENDİ TEKKE VE ZAVİYELERİNE YAPILAN YARDIMLAR (1808-1839)

RELATIONS OF THE S AİDS TO NAQSHBANDI TEKKE AND ZAVİYES DURING MAHMUD II PERIOD (1808-1839)..... 105-122

YÜZBAŞI, Esin

1927-1950 YILLARI ARASINDA ANTALYA'NIN NÜFUSU VE DEMOGRAFİK YAPISI

POPULATION AND DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF ANTALYA IN 1927-1950 PERIOD 123-150

Kitap Tanıtımı / Book Review

KELEŞ, Ahmet

Miri Shefer-Mossensohn (2019). Osmanlı'da Bilim (Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi). (Çev. Kübra Oğuz), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 316 s.151-159

Sunuş

Merhaba,

2020 yılının ikinci sayısını yayımlamanın mutluluğu içerisindeyiz.

Sosyal bilimler alanındaki akademik çalışmalara katkı sağlamak adına çıktığımız yolda yeni bir sayımızla karşınızdayız. Bu sayımızda dört makale ve bir kitap tanıtımı yer almaktadır. Bu süreçte yazar ve hakem olarak katkı sunan bilim insanlarına teşekkür ederiz.

Dileriz emek ve gayretle hazırlanan bu dergi ve dergide yayımlanan yazılar başta Tarih çalışmaları olmak üzere sosyal bilimlerin diğer alanlarındaki çalışmalara da katkı sunar. Bu katkının devam etmesi adına Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD) sonraki sayılar için katkılarınızı beklemektedir. Bu süreçte emeklerini esirgemeyip yanımızda olan dostlarımıza teşekkür eder, kıymetli okuyucularımıza saygılar sunarız.

Presentation

Hello,

We are happy to publish the second issue of 2020.

In order to contribute to academic studies in the field of social sciences, we are on way and have published our new issue. In this issue, it is presented four articles and one book review. We thank the scientists who contributed as writers and referees to this process.

We hope, this journal, which is prepared with labor and effort, and the articles published in the journal also contribute to studies in other fields of social sciences, especially History studies. In order to continue this contribution, International Journal of Historical Research is waiting for your contributions for the next issues. We would like to thank our friends who are with us in this process and we present our precious readers with respect.

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK HAVACILIK FAALİYETLERİ VE HAVACILIK FAALİYETLERİNİN GELİŞİM SÜRECİ

Abdullah AYDOĞAN*

Özet

İnsanoğlunun en önem verdiği isteklerin başında uçmak isteği gelir. 11. yüzyıldan itibaren kuşlar taklit edilerek uçmak istenmiştir. Özellikle medeniyetin ilk kurulduğu topraklar olan Anadolu'da uçmak isteği ilk kez burada yaşamış mucitler tarafından denenmiştir. 18. ve 19. yüzyıllara geldiğimizde ise artık motorlu uçakların ilk örnekleri denenmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti bu gelişmelere duraklama ve yıkılma döneminde tanık olduğundan ekonomik sebepler başta olmak üzere birçok sebepten takip edememiştir. Balkan Savaşları ve Trablusgarp Savaşı'nda uçakların kendilerine karşı ciddi anlamda kullanılması Osmanlı Devleti'ni bu alanda çalışmalar yapmaya mecbur bırakmıştır. İlk olarak Almanya ve Fransa'ya öğrenciler gönderilerek pilot eğitimine önem verilmiş ve daha sonra uçuş okulları açarak birçok pilotun yetişmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti havacılık faaliyetlerine önem verse de uçak üretiminden çok satın almaya yönelmiş ve uluslararası havacılık sektöründe oldukça geride kalmıştır.

Türk tarihinde en önemli havacılık faaliyetleri Türkiye Cumhuriyeti'nde Mustafa Kemal Atatürk ile başlamıştır. Yeni Türk devletinin kurulmasıyla birlikte devletin gelişimi için gerekli olan alanlarda kalkınma planları oluşturulmuştur. Havacılık sektörü de diğer kalkınma politikaları ile hareketlenmiştir. Havacılık alanındaki politikalar Atatürk'ün "İstikbal göklerde" düşüncesi ile desteklenmiş ve gerek devlet eli ile gerek ise özel teşebbüsler devletin ilk kuruluşundan itibaren başlamıştır.

Atatürk ile her alanda olduğu gibi havacılık alanında da önemli girişimler olmuş fakat Atatürk döneminde başlayan havacılık faaliyetleri onun ölümü ile eski önemini kaybederek bir bir yok olamaya başlamıştır. İsmet İnönü'nün "Milli Şeflik" döneminde gerek Marshall Planı ile gelen yardımlar gerekse uçakların üretilmesine karşı çıkan devlet kademesinde söz sahibi kişilerin baskısı ile havacılık sektörü tamamen bitmiştir. Bu çalışmada Atatürk döneminde başlayan havacılık faaliyetlerinin gelişim süreci ve akıbeti hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Demirağ, Etimesgut Uçak Fabrikası, Kayseri Uçak Fabrikası, Vecihi Hürkuş.

TURKISH AVIATION ACTIVITIES AND DEVELOPMENT PROCESS OF AVIATION ACTIVITIES IN ATATÜRK PERIOD

Abstract

At the beginning of desires that humanity cares about most is flight. From the 11th century on, birds have been asked to fly in imitation. Especially in Anatolia, the land where civilization was first founded, the desire to fly was first tested by inventors who lived here. As we come to the 18th and 19th centuries, the first examples of motorized air craft have started to be tested. Since the Ottoman Empire witnessed these developments during the period of stagnation and collapse, it was not able to follow them for many reasons, especially for economic reasons. In the Balkan wars and the Battle of Tripoli, the serious use of aircraft against them forced the Ottoman state to work in this area. First,

* Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, ORCID ID: 0000-0003-1551-3346, gfb-abdullah91@hotmail.com

students were sent to Germany and France, paying attention to pilot training, and then opened flight schools to train many pilots. Although the Ottoman State gave importance to aviation activities, it turned to buy in rather than producing aircraft and lagged far behind in the international aviation sector.

The most important aviation activities in Turkish history started with Mustafa Kemal Atatürk in the Republic of Turkey. With the establishment of the new Turkish state, development plans were established in the areas necessary for the development of the state. The aviation sector had been driven by other development policies. Policies in the field of aviation were supported together with Atatürk's idea that "the future is in the sky", and both state and private enterprises began from the first establishment of the state.

As in all areas with Atatürk, there were significant initiatives in the field of aviation, but aviation activities that began during the reign of Atatürk lost their former importance with his death and began to disappear. During the "National Leadership" period of İsmet İnönü, both with the help of the Marshall Plan and with the pressure of people who had a say in the state level who opposed the production of aircraft, the aviation sector was completely finished. In this study, information was given about the development process and fate of aviation activities that began during the reign of Atatürk.

Key Words: Demirağ, Etimesgut Aircraft Factory, Kayseri Aircraft Factory, Vecihi Hürkuş.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yıkılma sürecine girmesiyle Anadolu toprakları kademeli olarak işgal edilmeye başlanmıştır. İşgallere karşı Türk milleti Mustafa Kemal öncülüğünde bağımsızlık mücadelesine başlamış ve bu süreç Cumhuriyet yönetiminin kurulmasına evirilmiştir.

Yeni devletin sağlam temeller üzerinde yükselmesini engelleyen birçok sorunların varlığına rağmen yeni yönetim bütün imkânlarını seferber ederek ilerici hamleler gerçekleştirmeyi tarihi bir vazife olarak kabullenmiştir. Bu bağlamda ele alınan hususlardan birisi olarak havacılık alanında başarı elde etmek istenilmiştir. İlerleyen zamanlarda Türk Hava Kurumu olarak yeni ismine kavuşacak olan Türk Tayyare Cemiyeti'nin kurulması bu yöndeki ilk atımlardan sayılmalıdır. Devletin konuya ilişkin hassasiyetinin yanında Vecihi Hürkuş ve Nuri Demirağ gibi şahsiyetlerin bu alana ilişkin girişimleri de ayrıca büyük önem arz etmektedir. Adı geçen şahsiyetlerin girişimleri öncesinde de Türk-Alman ortak yapımı uçakların üretimi için Kayseri ve Etimesgut Uçak Fabrikalarının kurulduğu da bilinmektedir. Atatürk döneminde önem verilen havacılık sektörü İkinci Dünya Savaşı döneminde duyulan ihtiyaçtan dolayı önemini arttırarak devam ettirmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Atatürk dönemindeki havacılık faaliyetleri önemine binaen önemli seviyede yatırımlar ile başlamış ve bir uçağın üretimi gerçekleştirilmiştir. Türk yapımı uçakların dünya standartlarında olması Türk havacılık sektörünün ilerleyen zamanlar içerisinde dünya pazarlarında rekabet edebileceği izlenimini vermektedir.

Atatürk dönemi Türk havacılık tarihinin altın çağı olmuştur. Fakat onun ölümü ile havacılık sektörü için işler ters gitmeye başlamıştır. Amerika'nın Marshall Planı adı altında gelişmekte olan ülkelere yaptığı yatırımlar neticesinde ucuz uçak alımı, uçak üretimini bitirmiştir. Özel teşebbüslerin girişimleri ise gerek politik baskılar gerekse devletin desteğini çekmesiyle yok olmuştur.

1.Havacılığın Gelişim Süreci ve Uçakların Yolcu Taşımacılığı ile Harp Alanlarında Kullanılmaya Başlanması

İnsanoğlunun uçma merakı çok eskilere dayanır. Bilinen ilk uçuş denemesi ise Türk havacılık tarihinin bilinen ilk ismi, Türkistan'ın Farab şehrinde doğan (İmam Cevheri) Ebu Nasır İsmail Bin Hamüd'ü-l Cevheri'dir. İsmail Cevheri, 1010 yılında kanatla uçmayı denerken vefat etmiştir. Daha sonra Doğulu Siracettin 1159 yılında İstanbul'da vücuduna kanatlar takarak uçuş yapmak istediye de oda düşerek vefat etmiştir.¹17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaptığı bilim deney ve çalışmalarından dolayı "bin fen sahibi" anlamına gelen "Hazerfen" Ahmet Çelebi adındaki uçuş meraklısı bilim adamı İstanbul'da bulunan Galata Köprüsü'nden icat ettiği kanatları vücuduna entegre ederek uçuş yapmış ve Üsküdar semtine başarılı bir şekilde iniş yapmıştır.² Basit bir şekilde kuşları taklit ederek uçuşun gerçekleşmesi ileriki dönemlerde insanların uçmak düşüncelerini gerçekleştirmek için doğadan esinleneceği türün ne olduğunu bilmelerini sağlamıştır.

Dünyada motorlu uçak üretimi adına yapılan ilk çalışma İngiltere'de olmuştur. Jean De Lowrier isimli mucit tarafında 1863-1865 arasında; bir tayyare, bir tepkili motor ve füze dinamik dediği üç aracın projesini tescil ettirmiştir.³

Fransa'da ise 1878 yılında Victor Tanin isimli bir mucit sıkıştırılmış hava ile çalışan 300 gram ağırlığında bir uçak motoru yapmıştır. Bir uçağa monte edilen motor ile uçak 1,5 metre kadar yükselmeyi başarmıştır. Fransa'da bir diğer havacılık girişimi ise Clement Ader'in askeri makamlar tarafından desteklenen çalışması ise 1897'de denenmiştir. Pilotu dahil 570 kiloluk bir ağırlıkla deneme uçuşuna çıkmıştır. Avion adındaki uçak iklim şartlarının olumsuzluğu nedeniyle havaalanı kenarındaki parmaklıklara çarparak parçalanmıştır.⁴

Amerika'da ise 17 Aralık 1903'te Amerika'da Wilbur ve Orville Wright kardeşlerin uçan anlamına gelen "Flyer" ismini verdikleri motorlu uçağı icat etmişlerdir.⁵ Böylece dünya yeni bir ulaşım ve savaş aracı ile tanışmış olmuştur.

¹Bkz. <https://gataairlines.com/dunya-havacilik-tarihi-ve-bizim-hikayemiz>.

² Hilal Akman (2019). Ademin Kanadı Romanından İrfana Yolculuk, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 1, S. 37, s. 264-268.

³ Yavuz Kansu, Sermet Şensöz, Yılmaz Öztuna (1997). Havacılık Tarihinde Türkler 1, Hv.Bsm.ve Neş. Md.lüğü, Ankara, s.80-82.

⁴İhsan Tayhani (2001). Atatürk'ün Bağımsızlık Politikası ve Uçak Sanayii (1923-1950), THK Basımevi, Ankara, s.162,163.

⁵ Bkz.<https://www.wright-brothers.org>.

Osmanlı Devleti ise ekonomik sebeplerden dolayı uçak faaliyetlerini 1909'a kadar takip edememiştir. 1909'da İstanbul'a balon satmak için gelen Fransız Balon De Catters 05 Aralık 1909'da Voisin, 11 Aralık 1909'da ise Bleroit uçaklarıyla gösteriler yapmıştır.⁶ Osmanlı Devleti bu gösterilerden sonra modern ordularu incelemek amaçlı Enver Bey'i Amanya'ya, Ali Fethi Bey'i Fransa'ya gönderdi. 12-18 Eylül 1910 tarihinde Fransa gerçekleştirilen (Grandes Maneuvres de Picardie) Büyük Picardie Tatbikatını Mustafa Kemal'le birlikte izleyen Paris Askeri Ataşesi Ali Fethi Bey Harbiye Nezaretine Osmanlı ordusunda hava sınıfının oluşturulmasının şart olduğu konusundaki izlenimlerini rapor etmiştir.⁷ Harbiye Nazırlığı Avrupa'ya uçuş eğitimi almak amacıyla fiziki yeterliliğe sahip ve Fransızca bilen öğrencileri pilot eğitimi almaları için gönderme kararı almıştır. Yüzbaşı Fesa ve Teğmen Yusuf Kenan adında iki subay Temmuz ayının sonunda pilotaj eğitimi almaları için Fransa'daki Bleriot Uçak Fabrikası'nın uçuş okuluna gönderilmiştir.⁸ İki subay Osmanlı Devleti'nin ilk pilotları olmuştur.

Osmanlı Devleti savaşlarda uçakların etkisini ilk kez Trablusgarp savaşında görmüştür. İtalyanlar bu savaşta Osmanlı Devleti'ne karşı 22 Ekim 1911 tarihinde pilot Yüzbaşı Carlo Piazza kendi inisiyatifini kullanarak Blériot XI tipi uçağı ile Osmanlı hatları üzerinde havadan keşif yapmıştır.⁹ 1 Kasım 1911 tarihinde Teğmen Gavotti ise hava bombardımanı gerçekleştirmiştir. Bu savaşta İtalyanlar ilk kez uçakları havadan keşif, bombardıman ve bildiri dağıtma işinde kullanmıştır.⁹ İtalyan uçaklarının kara birliklerini keşif ve bombalamaları görülünce uçakların harp alanında kullanılması gerektiğinin önemi anlaşılmıştır. Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı döneminde Yeşilköy'de* açılmış olan Hava Uçuş Okulu'na önem verilerek pilot yetiştirilmiştir.¹⁰ Almanya'dan ilk etapta alınan uçakların yeterli olmaması üzerine ikinci defa uçak istenmiştir. 185 uçak, 1520 bakımcı ve personelle birlikte 190 pilot getirilmiştir. Savaşın geniş bir alanda seyretmesinden dolayı uçaklar istenilen her cephede kullanılamasa da teşkil edilen uçuş birliklerinden çok fazla faydalanılmıştır.¹¹

Balkan Savaşları sırasında Türk donanmasının uçaklar tarafından vurulması ile bir Deniz Uçuş Okulu açılması gereksinimi duyulmuştur. Fransa'ya Nieuport

⁶ Akman, a.g.m., s.5.

⁷ Zekeriya Türkmen (2013). Türkiye'de Havacılık Teşkilatının Kuruluşunda Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ve Döneminde Gerçekleştirilen Faaliyetlere Bir Bakış, Türk Hava Kuvvetlerinin 100'üncü Yılı Uluslararası Tarih Sempozyumu, Ayrıntı Basımevi, Ankara, s. 55.

⁸ Süreyya İlmen (1947). Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi, Hilmi Kitapevi, İstanbul, s. 20.

⁹ Mazlum Keyüsk (1950). İlk Türk Tayyarecileri, Türk Havacılık Tarihi I (1912-1914), Uçuş Okulları Basımevi, Eskişehir, s. 50.

*1911'de İstanbul Yeşilköy'de açılmıştır. Bkz. Emin Kurt (2010). "Türk Hava Kuvvetlerinin Doğuş Yılları 1909-1914", Hava Kuvvetleri Dergisi, Ankara, S. 365, s. 54.

¹⁰ Akman, a.g.m., s.7.

¹¹ Akman, a.g.m., s.7.

deniz uçaklarının sipariş edilerek bu uçaklar için pilot yetiştirmek maksadıyla 1914'te bu okul açılmıştır.¹²

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda ordusuna tamamı Almanya'dan alınan uçakları kullandı. 1915'te 37 kara uçağı, 1916'da 60 kara, 3 deniz uçağı, 1917'de 108 kara ve 3 deniz uçağı, 1918'de 80 kara ve 6 adet deniz uçağı kullanılmıştır.¹³

Kurtuluş Savaşı'nda Türk birlikleri uçakları imkanlar sebebiyle çok etkin kullanamamıştır. Daha çok Yunan saldırılarına karşı keşif uçuşları yapılmıştır. Bu dönemde Osmanlıdan kalma uçaklar, Yunanlılardan ele geçirilen uçaklar, Fransa'dan alınan on uçak, Erzurumlu Nafiz Bey'in bağışladığı dört uçak, 174'üncü alay personelinin bağışladığı bir uçak¹⁴ve Almanya'dan alınan yirmi bir uçaktan faal edilen iki uçak ile İtalyanlardan alınan topsuz yirmi adet Spad XIII marka uçak kullanılmıştır.¹⁵Yeni Türk devletinin kurulmasıyla Atatürk önderliğinde havacılık girişimleri başlamıştır.

2. Türkiye Cumhuriyeti'nde Atatürk Dönemi Havacılık Faaliyetlerinin Başlaması

2.1.Türkiye Cumhuriyeti'nde Havacılık Faaliyetlerinin Başlaması: Türk Tayyare Cemiyeti'nin Kurulması

Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile kurulan yeni Türk Devleti çağdaş medeniyetler örnek alınarak ekonomi ve teknoloji alanında faaliyetlere girişilmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecinde Yüzbaşı Fazıl Bey ve 5 havacının çalışmalarıyla 1919'da Türkiye Münakalatı Havaiye Cemiyeti kurulmuştur. Bu kurum daha sonra Atatürk döneminin havacılık alanındaki ilk resmi adımlarından biri oldu ve adını Türk Tayyare Cemiyeti olarak değiştirerek 16 Şubat 1925'te kuruldu.¹⁶Cemiyetin ilk başkanlık görevi Cevat Abbas'a verilmiştir. Cemiyetin açılış konuşmasını yapan Atatürk'ün, "İstikbal göklerde; çünkü göklerini koruyamayan devletler yarınlardan asla emin olamazlar"¹⁷şeklindeki sözü yeni yönetimin ve devletin havacılığa bakış açısını gözler önüne sermiştir.

Kurulan Türk Tayyare Cemiyeti'nin ikinci başkanlık görevi Fuat Bey'e verilmiştir. Atatürk döneminde cemiyetin gerçekleştirdiği altı büyük kongrede Fuat Bey genel başkanlık görevini sürdürmüştür. Fuat Beyin gerçekleştirilen bu büyük kongrelerde yapmış olduğu konuşmalarda dile getirdiği, "pilot yetiştirmek için sivil bir okul açmak, bu yolla aerodinamik ve malzemeye ait muayeneleri yapabilecek,

¹²Keyüsk, a.g.e., s.14.

¹³ Mustafa Keskin (1988). Milli Mücadele Yıllarında Türk Hava Kuvvetleri İçin Uçak Sağlanması, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Kayseri, S. 2, s. 216.

¹⁴ İrfan Sarp (2010). Türk Hava Kuvvetlerinin Doğuş Yılları, Pozitif yayınları, İstanbul, s. 171.

¹⁵ İsmail Yavuz (2013). Mustafa Kemal'in Uçakları Türkiye'nin Uçak imalat Tarihi (1923-2012), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 3.

¹⁶Fatih Mehmet Dervişoğlu (2007). Demirağ: Türkiye'nin Havacılık Efsanesi, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul, s. 42.

¹⁷ Mustafa Kemal Atatürk, 1925.

motorların arızalarından anlayacak, gerekirse planlarını hazırlayabilecek mühendisleri yetiştirmek, uçak yapımı için özel laboratuvar yapmak, askeri ve milli bir gözlem teşkilatı kurmak, halka gerekli şekilde havacılığı öğretmek ve tanıtmak maksadıyla gerekli yayın teşkilatını kurmak, Türk Hava Yollarını kurmak ve Hava Spor Kulüplerini açmak¹⁸ gibi hususiyetleri cemiyetin hedefleri arasında sıralaması havacılık sektörünün önemini vurguladığı gibi yaratacağı istihdam alanlarını ve halkla bütünleşme ilkelerini yeterince vurgulamıştır.

Yukarıdaki açıklamadan da anlaşılacağı üzere toplumsal bir amaç yüklenen Türk Tayyare Cemiyeti ülkenin pilot ihtiyacını karşılamak için Tayyare Makinist Mektebi'nin 23 Nisan 1926'da açılmasına öncülük etmiştir. Tayyare Makinist Mektebi birçok pilot ve uçak mühendisi yetiştirerek ülkenin ihtiyacına cevap vermeye çalışmıştır. Adını 1935 yılında Türk Hava Kurumu olarak değiştiren Türk Tayyare Cemiyeti ülkenin uçak ihtiyacını karşılama hususunda da zaman zaman düzenlediği kampanyalarla bu alanda önemli hamlelerin gerçekleştirilmesinde rol oynamıştır. Tayyare Cemiyeti'nin bu kampanyalarında başarılı olmasında halkın zekât ve fitre gibi bazı dini vecibelerini bu kurum üzerinden gerçekleştirmiş olmaları da dikkate değerdir.

2.2.Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Uçak Fabrikası: Kayseri Uçak Fabrikası'nın Kurulması

Türk Tayyare Cemiyeti kuruluşundan hemen sonra Türk devletinin ihtiyaç duyduğu uçakları temin edebilme adına bir uçak fabrikasının kurulmasını programına almıştır. Yeni kurulan devlet böyle bir fabrikanın kurulması noktasında yeterli teknik elemana sahip olmadığı gibi sermaye bakımından da yetersizdi. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Almanya'nın Versay Antlaşması ile kısıtlanması ve teknik bilgiye sahip olan Almanya'nın kendi toprakları içerisinde böyle bir üretimi gerçekleştirememesi Alman firmalarının başka ülkelerde yatırım yapmalarına zeminin oluşturmuştur. Almanya'nın içinde bulunduğu bu koşul Türkiye'nin yabancı sermayeye olan ihtiyacını karşılayacağı gibi teknik eleman sıkıntısını gidermede de kolaylaştırıcı bir süreç oluşturmuştur. Tarafların açıklanan durumu Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Kemaleddin Sami Paşa'nın Alman makamlarıyla yapmış olduğu ikili görüşmelerde ekonomik işbirliği fırsatını doğurmuş böylece Junkers firması ile görüşmelere başlanmıştır.¹⁹ Artık Türk-Alman ortak yapımı uçakların üretilmesinde bir engel kalmamıştır.

Türkiye ile Junkers firması arasındaki görüşmeler sonucunda sermaye tutarı yaklaşık 3,5 milyon TL (7 milyon Mark) olan bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre taraflar arasında eşit katılım sağlanacaktır. Anlaşma sonucunda işletmenin

¹⁸Saime Yüceer (2004). Atatürk'ün Güvenlik Politikasına Bir Örnek: Türk Tayyare Cemiyeti-Bursa Örgütü, Atatürkçü Bakış, Bursa, C.2, S.3, s. 1-11.

¹⁹Emre Uçar (2012). Türk Havacılık Sanayiinde Kayseri Uçak Fabrikası'nın Yeri, Kayseri Ticaret Odası Dergisi, Kayseri, s.75.

adının “Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ)” olması kararlaştırılmış ve TOMTAŞ’ın resmi açılışı 6 Ekim 1926’da gerçekleştirilmiştir.²⁰Fabrikanın teçhizat ve personel eksikliğinin bir kısmı Almanya’dan tedarik edilmiştir. Fabrika için 5’i mühendis, 120 Alman ve 240 Türk işçi personel olarak görevlendirildi.²¹Kurulan bu fabrikada patenti Junkers firmasına ait olan uçakların parça montajı ve bazı parçalarının üretimi yapılmıştır. Fabrikadaki Alman ve Türk işçileri arasındaki maaş farkı ve Junkers firmasının anlaşmada belirtilen sorumlulukları yerine getirmemesi bu girişimin kısa ömürlü olmasında etkili olduğu gibi Türk Hava Kurumu’na uçak satan Fransa’nın Almanya’ya yaptığı baskınında etkisiyle bu işletmenin 28 Haziran 1928’de kapatılmasına vesile olmuştur.²²

TOMTAŞ, Kayseri Uçak Fabrikası adı altında 1931’de Milli Müdafaa Vekâleti bünyesinde yeniden açılmıştır. Milli Müdafaa Vekâleti ile ABD’deki Curtiss şirketi arasında 1932’de Hawk ve Fledling tipi uçak yapmak için anlaşma yapılmıştır. Fabrikada 1936’da Alman Gotha 145 tipi, 1937’de Polonya ile PZL-23 tipi, 1939’da İngiliz ile Miles ve Magister tipi uçaklar üretildi. Kayseri Uçak Fabrikası’nda TOMTAŞ dönemi de dâhil olmak üzere 1926-1941 yılları arasında yedi ayrı tipte yaklaşık 212 adet uçak üretilmiştir.²³II. Dünya Savaşı başlayınca fabrikada uçakların onarım ve bakımı yapıldı. Günümüzde bu fabrika Kayseri Hava İkmal Bakım Merkezi Komutanlığı olarak faaliyet göstermektedir. Pervaneli uçakların fabrika seviyesi bakım, onarım ve imalat işlemleri burada yürütülmektedir.²⁴

3. Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Sivil Havacılık Girişimleri

3.1.Vecihi Hürkuş’un Havacılık Faaliyetleri

6 Ocak 1896’da İstanbul’da doğan ve çocukluk yıllarından itibaren havacılık ve pilotluğa merak salan Vecihi Hürkuş hayatının ilerleyen dönemlerinde de bu ilgisini sürdürmüştür. Hürkuş, 21 Mayıs 1916’da Yeşilköy’de bulunan Tayyare Mektebi’ne girerek pilotluk eğitimi almış ve 15 Kasım 1916’da pilot olarak mezun olmuştur. Daha sonra Balkan Savaşı’na katılan ve I. Dünya Savaşı’nda da Kafkas Cephesinde görev yapan Hürkuş bir Rus uçağını düşürerek ilk Türk pilotu olarak tarihe geçmiştir. Bu savaş döneminde Ruslara esir düşen Hürkuş Rus askerleri arasında yaşanan kargaşadan istifade ederek kaçmayı başarmış ve Türk Kurtuluş

²⁰Osman Yalçın (2011). İkinci Dünya Savaşında İsmet İnönü ve Churchill Arasında Yapılan Adana Görüşmesi, Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Ankara, s.73; Uçar, a.g.m., s.82.

²¹Gökhan Taşkesen (2006). Türk Havacılık Tarihine Eleştirel Yaklaşım, Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, s.75.

²²Hulisi Kaymaklı (1997). Havacılık Tarihinde Türker 2, Ankara Kültür Ofset Ltd. Şti, Ankara, s.352.

²³Yavuz, a.g.m., s.38.

²⁴Osman Yalçın (2010). Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Uçak Fabrikası Kurma Mücadelesinde İlk Girişim: Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ) ve Kayseri Uçak Fabrikası, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.26, S.78, Ankara, s.78.

Savaşı'nda da aktif bir görev alarak savaş alanlarında önemli keşif uçuşları yapmış, savaş sırasında bir Yunan uçağını düşürerek başarılarını bir kez daha kanıtlamıştır.²⁵

Atatürk döneminde havacılık alanında sivil girişimlerde bulunan Hürkuş Kurtuluş Savaşı döneminde Yunanlılardan ele geçirilen ve eldeki mevcut uçak aksamalarından yararlanarak 25 Haziran 1926'da ilk sivil uçağı üretti ve bizzat uçuşunu gerçekleştirdi.²⁶Bu uçuş Türk Havacılık tarihinde ilk sivil üretim uçuşu olarak kayıtlara geçti. Türk Tayyare Cemiyeti'nin kuruluşunda da yer alan Hürkuş, TOMTAŞ'ın test pilotluğu görevini de üstlendi.²⁷

Vecihi Hürkuş kendi imkanlarıyla 21 Nisan 1932'de ilk Türk Sivil Havacılık Okulu'nu kurmuş. On iki öğrencinin eğitildiği bu okul, eğitimine 27 Eylül 1932'de başlamıştır. Türk pilotları yetiştirmek amacıyla açılan bu okulda Bedriye Gökmen eğitim görek ilk Türk kadın pilot unvanını almıştır. Vecihi Sivil Tayyare Okulu maddi sıkıntılar yaşadığından dolayı yetiştirdiği öğrencilerin diplomalarına denklik belgesi veremedi ve okul bir süre sonra kapanmıştır.

Hürkuş 1933 yılında, Kadıköy'de kurduğu fabrikada kendi projesi olan ilk Türk spor-eğitim uçağı Vecihi-XIV, XV, XVI tipinde uçaklar imal etmiştir.²⁸Hürkuş, 29 Kasım 1954'te Hürkuş Hava Yolları'nı kendi imkânlarıyla kurmuştur. Türk Hava Yolları'nın uçuştan kaldırdığı sekiz adet uçağı maddi sıkıntılarına rağmen Ziraat Bankası'ndan aldığı krediyle satın almıştır. Hürkuş'un kurduğu, Hürkuş Hava Yolları'nın uçuş yapan uçakları hava alanlarından menedilmiştir. Böylelikle Hürkuş'un Türk havacılık faaliyetleri tamamen durdurulmuştur. Hürkuş 16 Temmuz 1969'da vefat etmiştir.

3.2. Nuri Demirağ'ın Havacılık Hayalleri: Demirağ'ın Uçakları

1886 yılında Sivas'ın Divriği ilçesinde doğan Nuri Demirağ, Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecinde devlet memuru olarak görev yapmıştır. Demirağ bir süre sonra memurluktan istifa ederek ticarete atılmıştır. Sigara kağıdı imalatına giren Demirağ "Türk Zaferi" adında bir sigara kağıdı üreterek ticaret hayatına ve aynı zamanda gelecekteki ticari girişimleri için sermaye biriktirmeye başlamıştır.

Demirağ devletin yapmış olduğu ihalelere girerek birçok ihalede olduğu gib özellikle çimento fabrikası ihalesinde verdiği düşük tekliflerle devleti büyük maddi külfetlerden kurtarmıştır. Atatürk döneminde Elazığ'da bir baraj ve İstanbul'da Anadolu ve Avrupa yakasını birleştirecek bir köprü projesini hazırlattıysa da dönemin hükümeti tarafından reddedilmiştir. Demirağ, ticarete büyük bir sermaye elde ederek dönemin en zengin Türk müteşebbisi olmuştur. Bu zenginliğindeki en önemli etken devletin demiryolu ihalelerini kazanarak demiryolları yapmasıdır. 10.

²⁵ Dervişoğlu, a.g.e., s. 46-49.

²⁶ Dervişoğlu, a.g.e., s.52.

²⁷ Yavuz, a.g.m., s.45.

²⁸ Yavuz, a.g.m., s.46.

Yıl Marşı'nda geçen, "Demirağlarla ördük anayurdu dört baştan" ifadesi ülkenin demiryolu politikasını anlattığı gibi bu demirağların örülmesindeki rolünden dolayı soyadı kanununun çıkması üzerine bizzat Atatürk'ün Nuri Bey'e "DEMİRAĞ" soyadını vermesinde etkili olmuştur.

Demirağ demiryolu yapımındaki başarısıyla yetinmeyip çocukluk yıllarından beri hayallerini süsleyen havacılığa dair projelerini hayata geçirme adına Türk Hava Yolları'nın 1935'te gerçekleştirdiği planör ve uçak imalatı ihalesine girerek ilk adımını atmıştır. Yeni dünyada uçakların önemini "*Göklere hâkim olamayan milletler, yerlerde sürünmeye, yerin dibinde çürümeye mahkûmdur.*"²⁹ sözleriyle vurgulayan Demirağ havacılık alanında girişimlere başlamıştır.

Demirağ'a göre; Batının yaptığı her şeyi Türk de üretebilir ve yapabiliirdi. Ona göre artık zafer süngünün ucunda değil uçakların kanadındaydı.³⁰ Türklerinde Batılılar kadar azimli ve zeki olduğuna inanan Demirağ bu inancın nişanesi olarak bir mühendis olan Selahattin Alan ile ortak bir havacılık ihalesine girmiştir. Selahattin Alan Eskişehir'de iki kişilik uçak imalatını gerçekleştirdiğinden tecrübe sahibi birisiydi. Demirağ, 17 Eylül 1936'da etüt atölyesi, uçak fabrikası ve havaalanını kurmuştur. Demirağ'ın sivil yolcu taşımacılığı alanında yaptığı çalışmalar meyvesini vermeye başlamış ve ilk yerli yolcu uçağı, Beşiktaş Nuri Demirağ Uçak Fabrikasında imal edildi.³¹Fabrikada 12 adet Nu.D.36 tipi uçak üretilmiştir. Selahattin Alan bu üretilen uçaklar ile deneme uçuşu yaptığında Eskişehir'e iniş esnasında havaalanındaki kalabalıktan dolayı bu alanının yanında bulunan tarlaya iniş yapmak zorunda kalmıştır. Tarlada bulunan çukurlar sebebiyle uçak infilak etmiş ve Demirağ'ın ortağı olan mühendisi Selahattin Alan vefat etmiştir. Bu kaza, uçak alım ihalelerini iptal etmek isteyenler için bir fırsat olmuş ve ihalede belirtilen özellikleri sağlamadığı ileri sürülerek uçak alımından vazgeçilmiştir. Demirağ'ın Türk Hava Yolları'na açtığı itiraz davasında bilirkişiler, Nu.D.36 uçaklarının sözleşmedeki kriterlere sahip bir uçak olduğu yönünde karar vermelerine rağmen, Türk Hava Yolları kararını değiştirmemiştir. 1940'lı yıllarda Demirağ Nu.D.38 adında altı yolcu kapasiteli bir uçak daha üretmiştir. Bu uçak Türkiye'nin ilk yerli yolcu uçağı özelliğini taşımaktadır. Demirağ ayrıca, havacılık alanında üniversitelerde eğitimin başlaması gerektiğini düşünmekteydi. Hatta bu okula kendi oğullarını mühendis yetiştirmeleri için kaydettirirken kızlarının da buradan mezun olan mühendislerle evlenmelerini istemiştir.³²

Demirağ'ın ürettiği uçaklar Türk semalarında akrobasi uçuşları yaparken mahkemede işlerin yolunda gitmemesi onu iflasa sürüklemiştir. Demirağ tarafından

²⁹ Ziya Şakir (1947). Demirağ Kimdir?, İş Hayatında Muvaffak Olan Müteşebbislerimizin Serisi:1, Kenan Matbaası, İstanbul, s. 55.

³⁰Mahmut Necmettin Deliorman (1957). Nuri DEMİRAĞ'ın Hayatı ve Mücadeleleri, Nu.D. Matbaası, İstanbul, s. 137.

³¹ Şakir, a.g.e., s.140.

³² Dervişoğlu, a.g.e., s. 102-105.

kurulan Gök Okulu'nda yetişen bir pilot ve aynı zamanda Demirağ'ın damadı olan Mehmet Kum bu konuya ilişkin olarak, Atatürk'ün vefatından sonra işlerin tersine döndüğünü ve Türk Hava Yolları'nın uçakları yetersiz bularak teslim almadığını anlatmıştır. Kum aynı zamanda devletin bu uçakları reddetmesindeki sebebin teknik kriterler olmadığını da belirtmiştir.³³ Demirağ, yaşanan süreç hakkında iki mektup hazırlayarak dönemin Cumhurbaşkanı olan ve aynı zamanda Demirağ'ın okulunda pilotluk eğitimi alan Erdal'ın babası İsmet İnönü'ye göndererek durumu izah etmiştir. Kendisine karşı yapılan haksızlığın Türk havacılığına karşı olduğunu mektuplarında belirten Demirağ, İnönü'den bu konu hakkında yardım talep etmiştir. Mektuplarına cevap alamayan Demirağ böylece hayallerini kurduğu havacılık sektöründe yok olma sürecine girmiştir.

1944 yılında faaliyetleri durdurulan Gök Okulu ile ilgili Milli Müdafaa Vekâletinin raporunda bu okulun Genelkurmay Başkanlığından izin alınmadan açıldığı da belirtilmektedir.³⁴ Demirağ'ın havacılık alanında faaliyete soktuğu Gök Okulu, Uçak Fabrikası ve Uçuş alanı kamulaştırılmış, böylece Atatürk döneminde büyük bir heyecan ve azim ile başlatılan havacılık faaliyetleri onun vefatıyla ve bizzat devlet eliyle sekteye uğratılmıştır.

4. Türk Hava Kurumu'nun Etimesgut Uçak Fabrikası'nı Kurması

Havacılık girişimlerinden biri olan, Türk Hava Kurumu Etimesgut Uçak Fabrikası Atatürk döneminde planlanmış ancak 1939 yılında kuruluşu gerçekleştirilmiş ve 1941 yılında faaliyete geçmiştir. İlk kurulduğunda 70 kişinin çalıştığı fabrika ilerleyen zamanlarda 113 mühendis ve teknisyenle 221 işçinin çalıştığı büyük bir fabrika olmuştur. Bu fabrikada üretilen ilk uçaklar lisansı İngiltere'den satın alınan "Magister" tipi eğitim uçakları olmuştur. 1944 yılı itibarıyla bu fabrikada 30 adet uçak üretilmiştir. 1944-1947 yılları arasında Etimesgut Uçak Fabrikası'nda pek çok farklı tip ve tasarımda uçak ve planör projesi hazırlanmış ve üretimi gerçekleştirilmiştir.³⁵ Türk Hava Kurumu Etimesgut Uçak Fabrikası'nın ürettiği THK-5 ambulans uçağı ise 1950 yılında Danimarka'ya ihraç edilmiştir.³⁶

Türkiye'nin uçak ihtiyacının bir bölümünü karşılayan hatta uçak ihracatı yaparak büyük bir başarı elde eden Türk Hava Kurumu Etimesgut Uçak Fabrikası ve Uçak Motor Fabrikası da Atatürk döneminde kurulan diğer uçak fabrikalarıyla aynı akıbeti paylaşmıştır. Etimesgut Uçak Fabrikası 1952 yılında bir kanunla Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumuna devredilmiştir. Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumuna devredilen Uçak Motor Fabrikası 1954'te Traktör Fabrikası'na, 1968

³³ Arzu Yıldız, Yüksel Kenaroğlu (2011). Havacılık Sanayimiz ve Unutulan Tarihi, Mühendis ve Makina, s.52-53.

³⁴ BCA, 1944a: 6085.

³⁵ Osman Yalçın (2008). Türk Hava Harp Sanayi Tarihi, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s.95-97.

³⁶ Yavuz, a.g.m., s.187.

yılında ise Tekstil Makineleri Fabrikası'na dönüştürülmüştür.³⁷ Böylece Türk havacılık girişimlerinden olan Etimesgut Uçak Fabrikası Türk havacılık tarihindeki rolünü tamamlamıştır.

Sonuç

Bu çalışmada, dünyadaki ilk uçuş denemelerinin ardından üretilen ilk motorlu uçakların yolculuk ve harp alanlarında yeni bir dönemin başlaması ile bu gelişmelerin Türkler üzerindeki etkileri incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nin yaptığı girişimlerden yeni Türk devletinin kuruluşu itibariyle başlatılan kalkınma hamlelerinden havacılık girişimleri ve bu girişimlerin gelişim süreci ele alınarak uluslararası konjonktürün havacılık girişimlerine etkisi incelenmiştir.

Atatürk döneminde gerçekleşen Türk havacılığı atılımlarının, ülke için önemli bir ihtiyaç olduğu II. Dünya Savaşı'nın etkisiyle anlaşılmiş ve Türk havacılığı alanında çok önemli başarılarla ulaşıldığı görülmüştür.

Atatürk döneminde başlayan Türk havacılık serüveninin karşılaştığı özel ve politik durumlar ele alındığında, yeni kurulan Türk devletinin kısıtlı ekonomik imkânlarına rağmen büyük başarılar yakaladığı fakat Atatürk'ün vefatından sonra elde edilen bu başarıların yaşanan olumsuzluklar nedeniyle büyük sorunlar ile karşı karşıya kaldığı görülmüştür.

Atatürk dönemindeki havacılık faaliyetleri, Türk Tayyare Cemiyeti'nin kurulması ile başlayan atılımlardan sonra, devlet fabrikalarında Türk-Alman ortaklığı ile imalatı yapılan uçaklar ile de güç kazanmıştır. Türk havacılığı Vecihi Hürkuş'un kendi kısıtlı imkânları ile yaptığı sivil teşebbüsler ile tecrübe kazanmıştır. Demirağ'ın şahsi servetini ortaya koyarak yaptığı Türk tipi uçaklar ise Türklerin uluslararası havacılık piyasasında söz sahibi olma yönünde ulaştığı seviyeyi bize göstermiş olması açısından önemlidir. Bu dönemde dünya havacılık piyasasında Türk tipi uçakların sesi duyulmaya başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı öncesi yapılan atılımlar, savaşın sonlarına doğru ihtiyaçların azalmasıyla sekteye uğramıştır. Özellikle havacılık alanına büyük önem veren Atatürk'ün vefatından sonra işler tersine dönmüştür. Marshall Planı kapsamında yapılan yardımlar neticesinde devlet kendi eliyle kurduğu fabrikaları yine kendi eliyle kapatmıştır. Demirağ'ın kurduğu uçak fabrikası, gök okulu ve hava eğitim sahası da devlet eliyle kamulaştırılarak, kendisinin bu alanda yaptığı tüm girişimleri de engellenmiştir. Uluslararası etkenlerin Türkiye'de Türk havacılık endüstrisi ve diğer sanayi atılımları üzerindeki baskıları hissedilmeye başlamasıyla diğer ağır sanayi hamleleri gibi havacılık faaliyetlerinin de sonunu getirmiştir.

Yapılan bu çalışmada Türk tarihinde örneğine az rastlanacak endüstriyel kalkınmanın Atatürk'ün politikaları ile nasıl başarıya ulaştığı, yine Atatürk'ün vefatı

³⁷ Yavuz, a.g.m., s.172-187.

ile Türk tarihinde eşi benzeri az görülecek nitelikte yapılan girişimlerin nasıl engellendiği değerlendirilmiş ve bu serüvenin unutulmaması gerektiğinin önemi görülerek gelecek kuşaklara aktarılması istenilmiştir.

Kaynaklar

A. Arşiv Kaynakları

BCA, 1944a: 6085.

B. Basılı Eserler ve Araştırmalar

AKMAN, H. (2019). Ademin Kanadı Romanından İrfana Yolculuk, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. S. 37, s.263-278.

DERVİŞOĞLU, F. M. (2007). Nuri DEMİRAĞ Türkiye'nin Havacılık Efsanesi, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul.

DELİORMAN, M. N. (1957). Nuri DEMİRAĞ'ın Hayatı ve Mücadeleleri, Nu. D. Matbaası, İstanbul.

İLMEN, S. (1947). Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi, Hilmi Kitapevi, İstanbul.

KANSU, Y. Şensöz, S. Öztuna, Y. (1997). Havacılık Tarihinde Türkler 1, Hv.Bsm.ve Neş.Md.lüğü, Ankara.

KAYMAKLI, H. (1997). Havacılık Tarihinde Türker 2, Ankara Kültür Ofset Ltd. Şti, Ankara.

KESKİN, M. (1988). Milli Mücadele Yıllarında Türk Hava Kuvvetleri İçin Uçak SAĞLANMASI, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 2. s. 215-222

KEYÜSK, M. (1950). İlk Türk Tayyarecileri, Türk Havacılık Tarihi I (1912-1914), Uçuş Okulları Basımevi, Eskişehir.

TAŞKESEN, G. (2006). Türk Havacılık Tarihine Eleştirel Yaklaşım, Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

TAYHANI, İ. (2001). Atatürk'ün Bağımsızlık Politikası ve Uçak Sanayii (1923-1950), THK Basımevi, Ankara.

TÜRKMEN, Z. (2013). Türkiye'de Havacılık Teşkilatının Kuruluşunda Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ve Döneminde Gerçekleştirilen Faaliyetlere Bir Bakış, Türk Hava Kuvvetlerinin 100'üncü Yılı Uluslararası Tarih Sempozyumu, Ayrıntı Basımevi, Ankara.

UÇAR, E. (2012). Türk Havacılık Sanayiinde Kayseri Uçak Fabrikası'nın Yeri, Kayseri Ticaret Odası Dergisi, Kayseri.

SARP, İ. (2010). Türk Hava Kuvvetlerinin Doğuş Yılları, Pozitif yayınları, İstanbul.

ŞAKİR, Z. (1947). Demirağ Kimdir? Kenan Matbaası, İstanbul.

YILDIZ, A. ve KENAROĞLU, Y. (2011). Havacılık Sanayimiz ve Unutulan Tarihi, Mühendis ve Makina.

YALÇIN, O. (2008). Türk Hava Harp Sanayi Tarihi, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

YALÇIN, O. (2010). Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Uçak Fabrikası Kurma Mücadelesinde İlk Girişim: Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ) Ve Kayseri Uçak Fabrikası, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Ankara.

YALÇIN, O. (2011). İkinci Dünya Savaşında İsmet İnönü ve Churchill Arasında Yapılan Adana Görüşmesi, Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Ankara.

YAVUZ, İ. (2013). Mustafa Kemal'in Uçakları Türkiye'nin Uçak İmalat Tarihi (1923-2012), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

YÜCEER, S. (2004). Atatürk'ün Güvenlik Politikasına Bir Örnek: Türk Tayyare Cemiyeti-Bursa Örgütü, Atatürkçü Bakış, Bursa.

C. İnternet Kaynakları

<https://gataairlines.com/dunya-havacilik-tarihi-ve-bizim-hikayemiz>.

<https://www.wright-brothers.org>.

1974 KIBRIS HAVA HAREKÂTI

Davud KAPUCU*

Özet

Kıbrıs, tarihi süreç içerisinde birçok devlet ve toplumun egemenliği altına girmiştir. Bu süreçte 1571 yılında Osmanlı egemenliği altına giren ada, 1878 Ayastefanos Antlaşmasının değiştirilmesi karşılığında İngiltere'nin yönetimine bırakılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında karşıt cephede yer alan İngiltere, Kıbrıs adasını topraklarına kattığını açıklamıştır. Osmanlı devleti bu durumu protesto etmiş ancak herhangi bir müdahalede bulunamamıştır.

İstiklal Harbi sonrasında imza edilen Lozan Antlaşması ile yeni kurulan Türkiye Devleti Ada'nın İngiltere'nin mülkü olduğunu kabul etmiştir. İkinci dünya savaşı sonrasında meydana gelen siyasal ortamda adadaki Rumların enosis hedefi ile Yunanistan'a bağlanmak istemesi çatışmaların temelini oluşturmuştur. Neticede 1960 yılında başlayan uluslararası görüşmeler sonucunda Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'ın garantör olduğu adadaki Türk ve Rumlar tarafından ortak Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmuştur. Ortak Kıbrıs Cumhuriyeti'ne karşı Ada'daki Rumların enosis eksenli faaliyetleri önce 1964 Kıbrıs Hava Harekâtının düzenlenmesine neden olmuştur. Ardından gelişen evrede Rumların hedef ve ideallerinden vazgeçmemesi 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nın yapılmasına etki etmiştir.

Bu çalışmada 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında icra edilen hava harekâtına ve havacıların rolüne yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Savaş, Barış, Harekât, Uçak.

1974 CYPRUS AIR OPERATION

Abstract

Cyprus had been under the sovereignty of many states and societies throughout its history. In this process, the island, which came under the Ottoman rule in 1571, was left to the administration of England against for the amendment of the 1878 Ayastefanos Treaty.

During the First World War, Britain, which was on the opposite front, announced that it had annexed the island of Cyprus to its territory. The Ottoman state had protested this situation but could not intervene.

Government of Turkiye, which had been established newly by signed the Treaty of Lausanne after indepenence war, accepted the island as the property of Britain. In the political environment that occurred after the Second World War, the Greek Cypriots on the island wanted to join Greece with the goal of Enosis formed the basis of the conflicts. As a result of international negotiations began in 1960, Turkey, Britain and Greece on the island where being as guarantor was established The Common Republic of Cyprus by the Greek Cypriots and Turks. The Enosis-oriented activities of the Greeks on the island against the Common Cyprus Republic first led to the organization of the 1964 Cyprus Air Operation. In the following stage, because of fact that the Greeks had not gave up their goals and ideals and it was affected the Cyprus Peace Operation of 1974.

* Dr., Ankara, dkapucu@hotmail.com

In this study, the air operation during the 1974 Cyprus Peace Operation and the role of airmen will be mentioned.

KeyWords: Aircraft, Cyprus, Operation, Peace, War

Giriş

Kıbrıs, dünyanın doğusu ile batısı ve kuzeyi ile güneyi arasındaki stratejik konumu, iklimi, ticaret yolları üzerindeki yeri sebebiyle tarihsel süreç içerisinde birçok toplumun egemenliği altında kalmıştır.

1571 yılında Osmanlı hâkimiyeti altına giren Kıbrıs yaklaşık 300 yıldan fazla bir süre Türk adası olarak anılmıştır. Kıbrıs'ın ele geçirilmesinden sonra Osmanlı Devleti, adanın Türkleşmesi ve bölgenin güvenliğinin sağlanması için buraya Karaman, Konya ve Mersin taraflarından önemli bir Türk nüfus iskân etmiştir. Bu sırada Ada'da yer alan Rum nüfus ile Türkler Osmanlı egemenliği altında barış ve huzur içerisinde yaşamlarını devam ettirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Rus harbi sonrasında imza ettiği Ayastefanos Antlaşması ile ülke zor şartlar altında kalmıştır. Bu durumdan faydalanan İngiltere'nin Ayastefanos Antlaşması'nın değiştirilmesi konusunda vereceği destek karşılığında Kıbrıs, Büyük Britanya Krallığı'na (şartlı olarak) devredilmiştir. Böylece Ada'nın mülkiyeti Osmanlı'da kalmış ancak yönetimi İngiltere'ye verilmiştir.¹ Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere, Kıbrıs'ı topraklarına kattığını duyurmuştur. Osmanlı bu kararı protesto etmiş ancak herhangi bir müdahale girişiminde bulunamamıştır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Mondros Mütarekesi'ne dayanılarak Anadolu'nun işgali üzerine milli mücadele başlamıştır.² İstiklal Harbi sonrasında İtilaf güçleri ile yeni kurulan Türkiye Devleti arasında Lozan Antlaşması imzalanmıştır.³ Bu antlaşma ile Türkiye, Kıbrıs'ın İngiltere'nin mülkiyetine girdiğini kabul etmiştir. Böylece (Kıbrıs) Ada tam anlamı ile İngiltere egemenliğine girmiştir.⁴ Rumlar, Ada'nın İngiltere'de olduğu dönemlerin ilk yıllarından itibaren burasının kendilerine ait olması yönünde faaliyete başlamıştır. Şüphesiz Rumların her zaman destek gördüğü ülke öncelikle Yunanistan olmuştur.

¹ Kenan Olgun-Emrah Balıkcıoğlu, "The Times Gazetesi'ne Göre İngiliz Dönemindeki Kıbrıs'ta İdari İslahat", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, 2012, s.816-844.

² Erdal Korkmaz, "TBMM Zabıt Cerideleri Nutuk Ekseninde Saltanatın Kaldırılması", *Sosyal ve Beşeri Bilimlere Multidisipliner Bakış*, Editörler: Ayhan Aytaç, Giray Saynur Derman, Mustafa Talas, Güven Plus Grup A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2019, s.119.

³ Davud Kapucu, Erdal Korkmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Askeri Hava Seyahatleri*, Karakum Yayınevi, Ankara, 2020, s.77-78.

⁴ Büşra Çakmak, "Kıbrıs'ta İngiliz Yönetimi ve Yapılan Çözüm Planları", *Tarihte Kıbrıs II*, Editör: Osman Köse, Akdeniz Karpaz Üniversitesi, İstanbul, 2017, s.860.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ada'daki Rumların enosis adı verilen Yunanistan ile birleşmeye dönük faaliyetleri adadaki barış ortamını bozmuştur. Bu sırada İngiltere Ada'dan çekilmeye karar vermiştir. İngiltere'nin bölgeden çekilme yönündeki kararı, Kıbrıs'taki Rumların enosis çaba ve girişimlerini artırmalarına neden olmuştur. Türkiye ilk başlarda Yunanistan ile olan iyi ilişkileri sebebiyle gelişmelere uzak kalmış olmakla birlikte Kıbrıs'ta Türklere yönelik olumsuz gelişmeler ve Türkiye'nin Doğu Akdeniz'den kuşatılması gerçeği karşısında politik duruşunu değiştirmiştir. Bu gelişmeler üzerine Türkiye'nin girişimi ile yapılan görüşmeler sonucunda 1959 ve 1960 yıllarında imzalanan Londra ve Zürih Antlaşmaları ile Ada'daki Türk ve Rumların ortaklığında bir Kıbrıs Devleti kurulmuştur.⁵ Ayrıca ilgili antlaşmalara istinaden Türkiye, İngiltere ve Yunanistan Kıbrıs için garantör devlet olmuşlardır. Yapılan antlaşma ile Ada'daki Cumhurbaşkanlığı makamının Rum, Cumhurbaşkanı yardımcısının ise Türk olması kararlaştırılmıştır. Londra ve Zürih Antlaşmaları sonucunda yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini Başpiskopos Makarios, cumhurbaşkanlığı yardımcılığını ise Doktor Fazıl Küçük kazanmıştır.⁶

Meşru seçimler sonucunda oluşturulan statüye karşı adadaki Rumların enosis'e yönelik adımları ve Türklerin katledilmesi üzerine 7-9 Ağustos 1964 tarihlerinde Türkiye tarafından Kıbrıs'a yönelik hava harekâtı düzenlenmiştir.⁷ Bu hava harekâtı sonrasında uluslararası toplumun araya girmesi ile çatışmalar durdurulmuştur.

Ada'daki Rumların saldırıları ile zaman zaman tansiyonun yükseldiği Kıbrıs'ta 1974 yılında Türklerin katledilmesi ve Cumhurbaşkanı Makarios'a yönelik darbe girişimi Türkiye'nin garantör ülke olarak müdahalesini gündeme getirmiştir.⁸

1. Harekâtın Sebepleri

Türkiye'nin 1964 Kıbrıs Hava Harekâtı sonrası, ABD ve NATO ile ilişkilerinde gerilemeler meydana gelmiştir. Türk Dışişleri Bakanı ile Sovyet Başkanının 1965'te karşılıklı ziyaretleri sonunda iki devlet arasında bir yaklaşma başlamıştır. Ancak Ruslar o dönemde Kıbrıs konusunda Türk tarafından yana tavır sergilememiştir. Bu dönemde Türkiye, hem Birleşmiş

⁵ Turgut Turhan; "Tarihsel Bakış Açısıyla Kıbrıs Türk Hukuk Sistemi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara-2008, C. 57, S. 2, s.253-286.

⁶ Müge Atasever, Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Özel S., 2010, s.1487-1530 (Basım Yılı: 2012).

⁷ Ali Denizli, "Kıbrıs'ta Kanlı Noel-1963 Yunan ve Rum İkilisince Türk Halkının Yok Edilmeye Çalışılması", *Prof. Dr. Abdulhalûk Mehmet Çay 35. Yıl Armağan Kitabı*, İksad Yayınevi, Ankara, 2020, s.157-158.

⁸ Hamza Eroğlu; *Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Kıbrıs Barış Harekâtı*, Ankara, 1975, s.58.

Milletler içindeki nüfuzunu artırmak hem de Bağlantısızlara ve Üçüncü Dünyaya yaklaşmak istemiş olmasına rağmen istediği sonucu elde edememiştir. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Genel Sekreteri Sakari Tuomioja'nın 9 Eylül 1964'te ölümünün ardından yerine göreve başlayan Ekvator'lu diplomat Galo Plaza Lasso, Makarios'un isteklerini aynen kabullenerek, Kıbrıs Türk toplumunu azınlık konumuna düşürmeyi ve Ada'nın askerden arındırılmasını isteyerek, Garanti Anlaşmasını ortadan kaldırma niyetiyle 26 Mart 1965'te Genel Sekretere bir rapor vermiştir.⁹ Türkiye, Lasso'nun sunmuş olduğu raporu, uluslararası hukuka aykırı olduğu gerekçeleriyle doğrudan reddetmiştir.¹⁰ Türkiye'nin aksine Yunanistan ve Kıbrıs Rum yönetimi bu raporu olumlu karşılamıştır. Makarios yönetimi bu raporun kendileri açısından avantajlı etkisiyle, konuyu Birleşmiş Milletler Genel Kuruluna götürmüştür. Genel Kurul 18 Aralık 1965'te Kıbrıs Türklerinin azınlık olduğunu iddia eden 2077 sayılı kararı çıkarmıştır.¹¹

Genel Kurul'da anılan kararın oylanmasında yalnızca Türkiye ile birlikte Arnavutluk olumsuz oy kullanmış, 54 üye ülke çekimser kalmış ve 47 ülke olumlu oy kullanmıştır. Bundan sonra Rum Yönetimi Kıbrıs'ın yegâne Hükümeti sayılmaya başlanmış ve Kıbrıs'ta yönetim Rumların ellerine geçmiştir. Türkler ve Türk idareciler göz ardı edilmeye başlanmıştır. Ateşkes hükümleri öne sürülerek Kıbrıslı Türklere, tam bir ambargo uygulanmaya başlanmıştır.¹²

Galo Plaza raporunun uygulanmasının imkânsız olduğu görüldüğünden Türkiye ile Yunanistan arasında 1965 Mayıs ayından itibaren görüşmelere başlanmış ancak 1966 yılı sonuna kadar hiçbir sonuç elde edilememiştir. Bunda Makarios ve Kıbrıslı Rumlar'ın konunun Birleşmiş Milletlere götürülmesinde ısrar etmesi ve Yunanistan iç politikasında yaşanan gergin günler etkili olmuştur.¹³

1964 ve 1965 dönemi Türkler için hayatlarını güvende hissetmedikleri yıllar olmuştur. Bu şartlarda, Kıbrıslı Türkler garantör devletlerden biri olarak Türkiye'ye başvurmuştur. Türkiye de bu durumu uluslararası organizasyonlar olan NATO ve CENTO'da gündeme getirmiştir. 1965-1966 yıllarında ufak tefek çatışma ve saldırılar yaşanmakla birlikte, bu dönemde nispi bir sükûnetin

⁹ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.733.

¹⁰ Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, c.1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1992, s.793.

¹¹ Necati Münir Ertekün, *The Cyprus Dispute*, University Press, Oxford, 1981, s.21.

¹² Rauf Denктаş, *The Cyprus Triangle*, K.Rustem&Brother/George Allen&Unwin, London, 1982, s.50.

¹³ Armaoğlu, *a.g.e.*, s.794.

hâkim olmuştur. EOKA¹⁴'nın saldırıları devam etmiş, Rumlar ve Türkler arasında küçük çatışmalar yaşanmıştır.

Kıbrıs Sorunu'nun çözümüne yönelik Mayıs 1965'te başlayan görüşmeler 1967 yılına kadar sürmüştür. Görüşmelerin devam ettiği bu süreç içerisinde Rum tedhiş hareketleri durmamış, Türk köylerine ve yerleşim yerlerine baskınlar düzenlenmeye devam etmiştir. 15 Kasım 1967 tarihinde Boğaziçi (Ayios Theodoros) ve Geçitkale (Kophinou) köylerini abluka altına alan Rum çeteleri 28 Kıbrıslı Türk'ü katletmiştir.¹⁵ Bu gelişmeler üzerine Türkiye, saldırıların derhal durdurulmasını, işgal edilen Türk köylerinin boşaltılmasını istemiş ve gerekirse Yunanistan'a savaş açacağını bildirmiştir.¹⁶

Boğaziçi (Ayios Theodoros) ve Geçitkale (Kophinou) köylerine yönelik saldırıların başlamasıyla Türk hükümeti derhal acil toplanarak durum değerlendirmesi yapmış ve 16 Kasım 1967'de Meclisten, Kıbrıs'a asker çıkarmaya yönelik olarak, Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelerde kullanımı konusunda 435 üyenin 432'si lehte, biri aleyhte olmak üzere çok büyük bir çoğunlukla yetki alınmıştır.¹⁷ Ertesi gün dost ve müttefik kuvvetlere, Ada'ya çıkarma yapılacağı bildirilmiştir.¹⁸

Türkiye'nin bu açıklaması üzerine ABD, devreye girerek müdahaleyi önlemiştir. Bununla birlikte Türkiye bazı isteklerini Rumlara kabul ettirmiştir. Bu kapsamda Türklerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde Geçici Türk Yönetimi kurulmuştur. Ayrıca, mevcudu yaklaşık 20.000 olan Yunan askeri adayı terk etmiştir. Bu karar çerçevesinde Grivas, adayı terke zorlanmıştır. Sıkıntının bu şekilde giderilmesinin ardından Kıbrıslı Türkler 29 Aralık 1967 tarihinde, 1960 Anayasasının bütün hakları alınıncaya kadar Kıbrıs Geçici Yönetimini kurmuştur. Geçici Türk Yönetimi Başkanlığına Fazıl Küçük, yardımcılığına ise Türk Cemaat Meclisi Başkanı Rauf Denктаş getirilmiştir. Bu şekilde, Rum zulmünden kaçan Kıbrıslı Türkler, yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde kendi

¹⁴ EOKA: Ada'yı Türklerden temizlemek ve Enosisi gerçekleştirmek için 1955 yılında kurulmuş olan bir Rum yer altı terör örgütüdür. Sabahattin İsmail, *150 Soruda Kıbrıs Sorunu*, İstanbul, 1998, s.29-31.

¹⁵ Ümit Halûk Bayülken, "The Cyprus Question and the United Nations," *Foreign Policy (Dış Politika)*, Vol.4, No.2-3 (1974), s.71-142.

¹⁶ Yasin Coşkun, "Kıbrıs Sorunu Üzerindeki Türk-Yunan Diyalogunun Başarısızlığı (1966-67) ve İngiliz Politikası", *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1, Çankırı, 2014, s.54.

¹⁷ BCA, 030.01/16.89.10, 30 Kasım 1967; *Dışişleri Belleteni*, S.38, Kasım 1967, s.22-24; Abdulhaluk Çay, *Kıbrıs'ta Kanlı Noel-1963*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989, s.84-85.

¹⁸ Armaoğlu, *a.g.e.*, s.798-799.

yönetimlerine kavuşmuş ve Kıbrıs'ta federe bir yönetime giden adım atılmıştır. Rauf Denktaş 13 Nisan 1968 tarihinde Kıbrıs'a dönmüştür.¹⁹

Türk-Yunan ilişkilerinde ilerleme kaydedilmiş, Mart ve Nisan 1968 tarihinde iki ülke başkentlerinde dışişleri yetkilileri toplanmış, Mayıs 1968 tarihinde de Viyana'da bir araya gelerek anlaşma sağlanan konuları içeren bir rapor düzenlemiştir. Bunun sonucunda, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri U Thant'ın 13 Mart tarihli raporu sonucunda Kıbrıslı Türk ve Rum temsilciler müzakerelere davet edilmiştir.²⁰ Görüşmeler 3 Haziran 1968'de Türk Cemaat Meclisi Başkanı Rauf Denktaş ile Rum Temsilciler Meclisi Başkanı Glafkos Klerides arasında Lefkoşa'da başlamıştır. Bu görüşmeler Birleşmiş Milletler Genel Sekreterinin Kıbrıs Özel Temsilcisi B.F. Osorio-Tafall'in gözetiminde 20 Eylül 1971 tarihine kadar devam etmiştir.²¹ Ancak enosis idealinden vazgeçmeyen Rumlar, görüşmelerde takındıkları uzlaşmaz tavırlarda ısrar ettiklerinden hiçbir ilerleme kaydedilememiştir.²² Görüşmeler önce Denktaş, Klerides ve B.F.Osorio-Tafall gözetiminde üçlü şekilde başlamış daha sonra Türkiye Cumhuriyeti adına Orhan Aldıkaçtı ve Yunanistan adına da Mihail Dekleris'in katılımıyla beşli şekilde devam etmiştir.²³

Kıbrıs'ı terk eden Grivas, 1971 yılında Ada'ya geri dönmüştür. Ardından da EOKA-B'yi kurduğunu açıklamıştır. Ancak, adayı Yunanistan'a bağlamak düşüncesinde olan Grivas'ı, Makarios kabul etmemiştir. Bunun üzerine Yunan yönetimi, Makarios'u öldürmek ve yerine Yunanistan yanlısı birini işbaşına getirmek için harekete geçmiştir.²⁴

15 Temmuz 1974 sabahı Nikos Sampson'un başını çektiği Rum Milli Muhafız Ordusu, arasında üç tankın bulunduğu Rum birlikleri

¹⁹ Yavuz Güler, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Kadar Kıbrıs Meselesi", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Ankara, 2004, 5/1, 101-112; Sabahattin İsmail, *Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Doğuşu ve Çöküşü ve KKTC'nin Kuruluşu (1960-1983)*, İstanbul, 1992, s.4; Melek Fırat, "1945-1960 Yunanistan'la İlişkiler," Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I, 8. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.226.

²⁰ Armaoğlu, a.g.e., s.800.

²¹ Ertekün, a.g.e., s.25.

²² Zehra Yalçınkaya Cerrahoğlu, *Birleşmiş Milletler Gözetiminde Kıbrıs Sorunu ile İlgili Olarak Yapılan Toplumlararası Görüşmeler 1968-1990*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları/2061, Ankara, 1998, s.28.

²³ Şevki Kıralp, "1967-1974 Döneminde Kıbrıs Sorunu ve Türkiye ile Yunanistan'ın Kıbrıs Politikaları", *Journal of History Culture and Art Research*, 7(2), s.444-460.

²⁴ Mustafa Tarakçı, *Kıbrıs Barış Harekâtı*, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2010, s.10; Vehbi Zeki Serter, "Kıbrıs' ta 15 Temmuz 1974'te Düzenlenen Rum-Yunan Askeri Darbesi ve Mutlu Türk Barış Harekâtı'nın Başlaması (20 Temmuz 1974)", *Türk-Yunan İlişkileri Bildirileri*, Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986, s.347.

Cumhurbaşkanlığı sarayına saldırmıştır.²⁵ Bu darbe girişimi sonucu kritik bölgeler isyancıların eline geçince, Makarios Ada'dan kaçmıştır. Gelişen bu durum karşısında adadaki Türk direnişini örgütleyen liderlerden biri olan Rauf Denктаş, Türkiye'nin duruma müdahale etmesini istemiştir.²⁶ Makarios'un kaçışından sonra yerine cumhurbaşkanı arayışına girişilmiştir. Bu kapsamda cuntacılar tarafından önce bir iş adamı olan Zinona Severi'ye bu görev önerilmiştir. Ancak o, bu öneriyi kabul etmeyince Nikos Sampson, Cumhurbaşkanlığına getirilmiştir.²⁷

Bu sırada 19 Temmuz 1974 tarihinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde bir konuşma yapan Makarios: *"Yunanlılar Kıbrıs'ı işgal etmişlerdir. Büyük binalarda Yunan bayrakları dalgalanmakta ve ambulanslar sürekli olarak yaralı taşımaktadırlar. Yunanlılar Türklere daha çok tehlikelidirler. Çarpışmalar kanlı bir şekilde devam etmektedir. Türklere de büyük tehlike içindedirler. Bu işgal harekâtı Kıbrıs'ın bağımsızlığını tamamen ortadan kaldırmıştır"* demiştir.²⁸ Kıbrıs'ta yönetimi ele geçiren darbeciler, sıkıyönetim ilan etmiş bu suretle adadaki şehirlerin kontrolünü ellerine geçirmiştir. Darbecilerin lideri Nikos Sampson Ada'da Helen Cumhuriyetinin kurulduğunu açıklamıştır.²⁹

Türkiye, Rum-Yunan ikilisinin Kıbrıs'ta 15 Temmuz 1974'te gerçekleştirdiği hükümet darbesine sert bir tepki vererek bu darbeyi adada anayasal düzenin yıkılması, 1960 antlaşmalarının çiğnenmesi olarak değerlendirmiş ve darbeye iş başına gelen Rum idaresinin üstü örtülü bir Enosis olduğunu vurgulayarak bu sebeple gayri meşru bu yeni idareyi tanımadığını tüm dünyaya ilan etmiş ve garantör devlet olarak bu durumun önlenmesine karar vermiştir.³⁰

Kıbrıs'taki darbe girişiminden sonra Türkiye, 18 ve 19 Temmuz günlerinde, İngiltere ve ABD ile bütün diplomatik yolları deneyerek, sorunu barışçıl yollardan çözmeye çalışmıştır. Ancak Yunanistan, Ada'dan EOKA'cı Nikos Sampson'u çıkarmaya yanaşmamış, Kıbrıs'ta meşru yönetimin

²⁵ Mustafa Yeniasır-Burak Gökbulut-İsmail Tamer, "Ahmet Gazioğlu'nun Kıbrıs'ta Aşk ve Savaş Adlı Romanına 1974 Kıbrıs Türk Barış Harekâtı'nın Yansıması", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2020; (43): 149-182.

²⁶ Mesut Günsev, *Şafak Vakti Kıbrıs'ta (20 Temmuz 1974)*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1999, s.120-122; Sevim Toluner, *Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Milletlerarası Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977, s.253.

²⁷ Atasever, a.g.m., s.1515; *Güvenlik Kuvvetleri Dergisi*, Sayı: 18, Lefkoşa, 1989, s.14.

²⁸ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu, Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, Ankara, 2000, s.75.

²⁹ Osman M. Öztürk, *Stratejik Açından Doğu Akdeniz ve Kıbrıs*, Altinküre Yayınları, No: 8, 1. Baskı, Ankara, 2003, s.37.

³⁰ Ali Fikret Atun, *Avrupa Birliği ve Kıbrıs'ın Avrupa Birliğine Üyeliği*, Kıbrıs Türk Mücahitler Derneği Yayınları, No: 10, Lefkoşa, 2001, s.50.

oluşmasına gayret ve çaba göstermemiştir. Diplomatik yollardan yapılan bütün bu girişimler, Yunanistan tarafından reddedilmiştir. Bu girişimlerin sonuçsuz kalması üzerine, Türkiye Garanti Antlaşmasına dayanarak yükümlülüklerini yerine getirmek üzere müdahale yetkisini kullanmaya mecbur kalmıştır.³¹

2. Birinci Harekâtın Başlaması ve Gelişmeler

Harekât öncesinde yapılan ve beş gün süren Milli Güvenlik Kurulu Toplantısında Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, Başbakan Bülent Ecevit, Başbakan Yardımcısı Prof. Dr. Necmettin Erbakan, Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Semih Sancar, Bakanlar ve Kuvvet Komutanları Kıbrıs sorununu görüşmüştür. Toplantıda son gelişmeler ışığında durum değerlendirmesi yapılmıştır.³²

17 Temmuz 1974 günü düzenlenen Milli Güvenlik Kurulu toplantısında Barış Harekâtının yapılacağı gün kesinleşmiştir. Toplantıda Başbakan Bülent Ecevit kuvvet komutanlarına, “Ayın 20’sine hazır mısınız?” sorusunu yöneltmiştir. Hava ve Deniz Kuvvetleri Komutanları hazır olduklarını söylerken, Kara Kuvvetleri Komutanı 20 gün ilave süre talep etmiştir. Başbakan ise bunun mümkün olmayacağını, bir an önce harekete geçmeleri gerektiğini söylemiştir. Neticede 20 Temmuz 1974 tarihi harekât günü olarak belirlenmiştir.³³ İkinci Taktik Hava Kuvvet Komutanı Hava Pilot Tümgeneral Hulusi Kaymaklı’nın tatili yarıda kesilerek Ankara’ya gelmesi sağlanmış ve durum kendisine izah edilmiştir. MGK toplantısında, havacıların 18 Temmuz 1974 tarihinde Adana’da Müsterek Harekât Merkezinde olmaları karara bağlanmıştır. 18 Temmuz 1974 tarihinde Hv.Plt.Tümg. Hulusi Kaymaklı ve Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Eşref Akıncı bir C-47 nakliye uçağı ile Adana’ya inmiş ve İntikal edecek birlik komutanları da İncirlik’e çağırılmıştır.³⁴

Kıbrıs Barış Harekâtının ilk safhası olan 20-22 Temmuz 1974 tarihleri arasında; 1’inci Ana Jet Üs Komutanlığından 111’inci (F-100D/F) ve 112’nci Filolar (F-100C/F), 3’üncü Ana Jet Üs Komutanlığından 131’inci ve 132’nci Filolar (F-100C), 4’üncü Ana Jet Üs Komutanlığından 141’inci Filo (F-104G), 5’inci Ana Jet Üs Komutanlığından 152’nci Filo (F-5), 7’nci Ana Jet Üs Komutanlığından 171’inci ve 172’nci Filolar (F-100D/F), 8’inci Ana Jet Üs Komutanlığından 181’inci (F-100C/F) ve 184’üncü Filolar (RF-84F) ile 9’uncu

³¹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000, s.769.

³² Erol Mütercimler, *Bilinmeyen Yönleriyle Kıbrıs Barış Harekâtı*, Arba Yayınları, İstanbul, 1998, s.156.

³³ Denizli, *a.g.e.*, s.163.

³⁴ Mustafa Tarakçı, *Kıbrıs Barış Harekâtı*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara, 1998, s.83.

Ana Jet Üs Komutanlığından 191'inci (F-104) Filolarda bulunan muharip uçaklar ile 12'nci Hava Ulaştırma Ana Üs Komutanlığı Ulaştırma Filolarındaki (C-47, C-160, C-130) nakliye uçakları çeşitli görevler icra etmiştir. Harekâta iştirak edecek filolar 19 Temmuz 1974 tarihinden itibaren yeni meydanlara intikal etmiştir.³⁵ Bu kapsamda Malatya'da konuşlu bulunan 171'inci ve 172'nci Filolar ile Diyarbakır'da konuşlu olan 181'inci Filo'nun yarısı ile 184'üncü Filo'nun yarısı İncirlik'e, 181'inci Filo'nun diğer yarısı ile Merzifon'da konuşlu olan 152'nci Filo'nun yarısı Antalya'ya, Konya'da konuşlu bulunan 131'inci Filo Balıkesir'e, Eskişehir'de konuşlu olan filolardan 112'nci Filo Sivrihisar'a ve Balıkesir'de konuşlu olan filolardan 191'inci Filo Mürted Hava Üssüne intikal etmiştir.³⁶

Türkiye harekât için hazırlıklarını yaparken Yunanistan'da Kıbrıs'lı Rumlara destek vermek amacıyla üç adet F-4 savaş uçağı ile bir denizaltı görevlendirmiştir. Harekât öncesinde Girit'e intikal eden savaş uçaklarından biri, iniş sırasında hasar görmüş, diğer ikisi ise Girit'te kalmıştır. Denizaltı ise Türkiye harekâta başladığı zaman geri çağırılmıştır.³⁷

Harekât planına göre; İlk olarak Girne'den giriş yapılacak ve hava indirme tugayıyla da paraşütlerle askerler Beşparmak Dağları'nın Lefkoşa tarafına indirilecekti. Girne ve Lefkoşa arasındaki Beşparmak Dağları temizlenecek ve sonradan gelen birlikler için bir koridor açılacaktı. Açılacak koridor ile birlikler Mağosa ve Erenköy'e doğru hareket edeceklerdi. Harekâtın planlaması, büyük bir titizlik içerisinde gerçekleşmiş, Rumlardan temizlenecek veya alınacak olan yerler de belirlenmişti. Kıbrıs Barış Harekâtı'na 6'ncı Kolordu Komutanlığı emrinde; 28'inci Motorlu Piyade Tümeni, 39'uncu Piyade Tümeni, Hava İndirme ve Komando Tugayları, Gösteri Tatbikat Alayı, Amfibi Deniz Piyade Alayı, Jandarma Komando Taburları, Deniz ve Hava Kuvvetleri birlikleri, Çakmak Özel Görev Kuvveti, Bayraktarlık emrindeki Mücahit Birlikleri, 650 kişilik Kıbrıs Türk Alayı ile idari ve lojistik destek birlikleri katılmıştır. Harekât üç safha olarak planlanmıştır. Birinci safhada hava ve kıyı başının tesisi ve elde bulundurulması, ikinci safhada çıkan ve indirilen birliklerin birleşmesi, üçüncü safhada da harekât alanının genişletilmesi öngörülmüştür.³⁸

³⁵ Ali Fikret Atun, *İkinci Kıbrıs Seferi 20 Temmuz 1974*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1999, s.64.

³⁶ Genelkurmay Başkanlığı Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Komutanlığı, *Sebepler ve Sonuçlarıyla 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı*, Genelkurmay Başkanlığı Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Komutanlığı Yayını, Özdilek Matbaası, Lefkoşa, 1996, s.186.

³⁷ Özdemir, *a.g.m.*, s.490.

³⁸ Ferhat Apuhan, *1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve Bingöllü Kıbrıs Gazileri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2017, s.77; İbrahim Artuç, *Kıbrıs'ta Savaş ve Barış*, Kastaş Yayınları, İstanbul, Eylül 1989, s.167-169.

Başbakan Ecevit 20 Temmuz 1974 tarihinde harekâtla ilgili verdiği demeçte “Kıbrıs’a barış için gidiyoruz” demiştir. Türkiye'nin Kıbrıs'ta dökülen kanları durdurmak amacıyla uluslararası antlaşmalardan doğan hakkını kullandığının altını çizen Ecevit, adayı işgal etmek amacı ile değil Kıbrıs toplumunun can ve mal güvenliğini garanti altına almak için böyle bir barış harekâtına girişildiğini açıklamıştır.³⁹

Ada'daki durumun kritik bir aşamaya gelmesi üzerine Türkiye, Londra ve Zürih Antlaşmalarının kendisine verdiği garantörlük haklarını kullanarak 20 Temmuz 1974'te; Kara, Deniz ve Hava Kuvvetlerinin katkıları ile Kıbrıs'a müşterek bir harekât başlatmıştır. Türkiye ilgili günün gecesi, kuvvetlerini gemilere bindirip hazırlıklarına hız vermiştir. Harekât, ilk olarak beş muhrip, dört denizaltı, beş koruma hücum botu ve otuz bir çıkarma gemisiyle yaklaşık 2000 askerle başlamıştır.⁴⁰ Türk Silahlı Kuvvetleri 20 Temmuz sabahı Türk Hava Kuvvetlerinin desteğiyle eş zamanlı olarak hem Girne plajlarına çıkarma yapmış, hem de Lefkoşa-Girne yolu üzerinde ve Lefkoşa yakınlarındaki Gönyeli'de hava indirme görevi icra etmiştir.⁴¹ Aynı dönemde Türk jetleri, çıkarma harekâtı öncesinde Girne'nin batısındaki Pladini plajının ilerisindeki dağlarda belirlenen hedefleri bombalamıştır. Bu sırada Girne Stadyumu civarındaki zırhlı Rum birlikler ve cephanelik haline getirilmiş yerler Türk uçakları tarafından imha edilmiştir. Ayrıca çıkarma esnasında Türk gemilerine müdahaleye hazırlanan Rum Milli Muhafız Ordusu'na ait bir hücum botu Türk savaş uçakları tarafından etkisiz hale getirilmiştir.⁴²

20 Temmuz 1974 tarihinde 2'nci Taktik Hava Kuvveti Komutanlığı emrine tahsis edilen filolarla harekâtın hava desteği sağlanmış ve 12'nci Hava Ulaştırma Ana Üs Komutanlığının imkânlarının tümü kullanılarak hava indirme harekâtı gerçekleştirilmiştir.⁴³ Genelkurmay Başkanlığı tarafından Hava Kuvvetleri Komutanlığına verilen direktifte; “Genel bir bombardıman yapılmayacak, sadece çıkarma ve indirme bölgelerindeki hedeflere taarruz edilecek ve bu taarruz esnasında karşı taraf ateş açmadıkça ateş edilmeyecek.” kısıtlamaları gereği Rum Milli Muhafız Ordusu'nun uçaksavarlarının ilk ateşine kadar bu emre uyulmuştur.⁴⁴

³⁹ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi IV Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (İkinci Bölüm)*, Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, Ağustos 1999, s.65.

⁴⁰ Apuhan, *a.g.e.*, s.77.

⁴¹ Armaoğlu, *a.g.e.*, s.803.

⁴² Mütercimler, *a.g.e.*, s.268.

⁴³ Genelkurmay Başkanlığı Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Komutanlığı, *a.g.e.*, s.186.

⁴⁴ Atasay Özdemir, “1974 Kıbrıs Barış Harekâtı Kapsamında Türk Hava Kuvvetleri Tarafından İcra Edilen Hava Harekâtı ve Görevleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk Hava Kuvvetlerinin 100'üncü Yılı Uluslararası Ta6rih Sempozyumu*, Ayrıntı Basımevi, Ankara, 2013, s.491.

Hava indirme harekâtı için görevlendirilen 12'nci Hava Ulaştırma Üs Komutanlığı'nda konuşlu olan C-47, C-160 ve C-130 uçaklarından C-47'ler paraşüt taburunun hava indirmesi ile görevlendirilirken; C-160 ve C-130'lar hava indirme görevinin yanında havadan malzeme atmakla da görevlendirilmiştir. 20 Temmuz 1974 sabahı saat 05.00 itibarıyla Kayseri'den havalanan uçaklar radara yakalanmamak için alçak uçuş yaparak Kıbrıs istikametinde ilerlemiştir.⁴⁵ Bu sırada hava indirme görevi icra edecek olan ulaştırma uçakları ve helikopterler 152'nci Filo Komutanlığına bağlı F-5 savaş uçakları tarafından himaye edilmiştir.⁴⁶

Saat 07.05'te ulaştırma uçakları ile taşınan ilk Türk kuvvetleri harekât bölgesine atlatılmıştır. Özellikle ulaştırma uçaklarının kapasitesinin sınırlı olmasından dolayı ilk etapta yalnızca iki tabur asker taşınabilmiştir. İndirme esnasında Rum Milli Muhafız Ordusu (RMMO) birliklerince Lefkoşa bölgesindeki mevzilerden uçaklara ateş açılmıştır. Ancak, 1'inci ve 2'nci Paraşüt Taburları inerken ciddi bir Rum ateşi ile karşılaşmamıştır. Bu sırada 3'üncü ve 4'üncü Paraşüt Taburlarını almak için Kayseri'ye dönen uçakların arızalanması üzerine planlamada değişiklik yapılmak zorunda kalınmıştır. Bu kapsamda ağır malzeme atmakla görevlendirilen C-130 ve C-160 uçakları, paraşüt taburlarının indirilmesi için görevlendirilmiştir. Bu durum hem paraşüt taburunun hem de harekât bölgesine gönderilecek ağır malzemelerin atılmasında gecikmeler yaşanmasına etki etmiştir. Harekât boyunca 12'nci Hava Ulaştırma Ana Üs Komutanlığı tarafından 132 sorti yapılmak suretiyle malzeme ve personel taşınmıştır.⁴⁷

Uçakların ikinci kafiye getirmesi beş saat sürmüştür. Saat 11.05'te 3'üncü Paraşüt Taburu Pınarbaşı'na, 4'üncü Paraşüt Taburu Gönyeli'ye inmiştir. 3'üncü ve 4'üncü Paraşüt Taburları ilk inen taburlar kadar şanslı olmamıştır. Yoğun topçu ve hava ateşine tutulmuşlardır. Bu nedenle dağınık olarak inen taburlar bir hayli zor şartlar altında toparlanabilmiştir. 1'inci Paraşüt Taburu, Dağ Yolu ile Karatepe arasındaki bölgeyi savunurken, 2'nci Paraşüt Taburu yoğun ateş nedeniyle Pınarbaşı'nda kalarak, bir bölümünü Kıbrıs Türk Alayı emrine vermiştir. 3'üncü Paraşüt Taburu gece yarısından önce Türk Boğazı'nı ele geçirmiştir. Komando Tugayı da 20 Temmuz 1974 sabahı harekete geçmiştir. Bu kapsamda Komando Tugayı'nın 1'inci Komando Taburu saat 07.40'ta Ovacık'tan 72 helikopterle havalanmıştır. Böylece, dünya tarihinde ilk kez bu kadar çok helikopter kullanmak suretiyle bir harekât icra

⁴⁵ Erol Mütercimler, *Kıbrıs Barış Harekâtının Bilinmeyen Yönleri: Satılık Ada Kıbrıs*, Alfa Basım Yayım Dağıtım Tic.Ltd.Şti., 5. Baskı, İstanbul, 2007, s.273-277.

⁴⁶ Cumhur Evcil, *Yavru Vatan Kıbrıs'ta Zaferin Hikâyesi*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s.31.

⁴⁷ Genelkurmay Başkanlığı Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Komutanlığı, *a.g.e.*, s.186.

edilmiştir. 40 dakika süren yolculuktan sonra 1'inci Komando Taburu saat 08.20'de Pınarbaşı'na inmiştir. Ovacık'a gidip 2'nci Komando Taburu'nu yükleyen helikopterlerin tekrar Kıbrıs'a dönmesi üç saati bulmuştur. 2'nci Komando Taburu da Pınarbaşı'na saat 11.45'te inmiştir. 3'üncü Komando Taburu dört saat sonra saat 15.45'te Gönyeli'ye inmiştir. Nevşehir Jandarma Komando taburu saat 18.45'te Hamitköy'e inmiştir. Bu sırada 3'üncü Komando Taburu'nun bir bölüğü Kıbrıs Türk Alayı emrine girmiştir.⁴⁸

Nevşehir Jandarma Komando Taburu, Lefkoşa-Girne yolundaki Dikmen Köyü istikametine yerleştirilmiştir. Bu sırada tank ve zırhlı araçlarla takviyeli Yunan Alayı, Kıbrıs Türk Alayı'na karşı taarruza başlamıştır. Yunan Alayı bu harekât ile Kıbrıs Türk Alayı'nı Gönyeli üzerinden kuşatarak imha etmeye çalışmıştır. Bu durum üzerine 4'üncü Paraşüt Taburu, Kıbrıs Türk Alayı'nın emrine verilmiştir. Kıbrıs Türk Alayı, Yunan Alayı'nın saldırısını başarı ile önlemiş ve bu taarruzu püskürtmüştür. Diğer taraftan Rum Milli Muhafız Ordusu kuvvetleri, Girne Boğazı'nın batısındaki Doğruiyol tepesini 29 Kıbrıslı Türk mücahidi şehit ederek işgal etmiş ve Girne Boğazı'na hâkim olmuştur. Kuzey Kıbrıs kıyıları boyunca uzanan yüksek ve ormanlık Beşparmak Dağları, inen birliklerle çıkan birlikleri bir duvar gibi ayırdığından, Lefkoşa-Girne yolunun geçtiği bölgenin temizlenmesi gerekmiştir. Bu nedenle 1'inci Komando Taburu, Doğruiyol Tepesi'ne karşı taarruza başlamış ve sabaha kadar ilgili bölgeyi ele geçirerek, Girne Boğazı'nı kontrol altına almıştır. 2'nci Komando Taburu da Girne Boğazı'nın kuzey sırtlarını temizleyerek güvenlik altına almıştır.⁴⁹

Harekât sırasında Rum Milli Muhafız Ordusu'na ait top ve uçaksavarlarla Türk savaş uçaklarına yerden ateş açılmıştır. Girne Kalesi'ne yerleştirilen Rum uçaksavarlarının ateşi sonucu iki Türk F-100 savaş uçağı vurulmuş, pilotlar bu ateşten paraşütle atlamak suretiyle kurtulmuştur.⁵⁰ Aynı dönemde 20 Temmuz 1974 tarihinde RF-84F uçağı ile keşif uçuşu yapan Hava Pilot Üsteğmen İlker Karter, yerden açılan uçaksavar ateşi sonucu uçağının vurulması neticesinde Deregeçit mevkiine düşerek şehit olmuştur.⁵¹

Türk savaş uçaklarına yerden yapılan yoğun uçaksavar ateşi Türk Hava Kuvvetleri'nin harekâtını etkilememiştir. Bu sırada Marmari'de konuşlu

⁴⁸ Gökhan Baday, *1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve Kars-Ardahan Kıbrıs Şehitleri İle Gazileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2009, s.44.

⁴⁹ Turan Erdem, *Kıbrıs Barış Harekâtında 3'üncü Paraşüt Taburu*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999, s.20-23.

⁵⁰ Mütercimler, *a.g.e.*, s.265-267.

⁵¹ Hava Kuvvetleri Komutanlığı, *Hava Şehitleri Albümü*, Cilt III, Hava Basımevi, Ankara, 1999, s.138.

bulunan Rum Milli Muhafız Ordusu'na ait tank taburu Türk savaş uçaklarının taarruzları ile dağıtılmıştır. Hava taarruzu sonrasında Rum Tank Taburu'ndan yalnızca 8-10 tank kurtulabilmiştir. Türk savaş uçakları, Rum Milli Muhafız Ordusu'nun Lefkoşa içinde bulunan savunma mevzileri ile Girne'deki Rum kuvvetleri garnizonunu takviye etmeye çalışan iki motorlu yürüyüş kolunu imha etmiştir.⁵² Aynı dönemde Rum Milli Muhafız Ordusu birlikleri tarafından Erenköy'e yapılan taarruz Türk savaş uçaklarının yaptığı isabetli atışlarla engellenmiştir.⁵³

İlk yapılan harekât sonucunda; Rumlar beklemedikleri yer ve zamanda baskına uğramıştır. Bu sebeple Türk kuvvetlerine karşı etkili müdahalede bulunamamışlardır. Ancak Türk kuvvetleri de istediği hedeflere ulaşamamıştır. Rum kuvvetlerinin yoğun ateşi, aksaklıklar, irtibatın kesilmesi, yorgunluk ve intikallerin gecikmeli yapılması istenilen hedeflere ulaşmayı engellemiştir. Dolayısıyla Beş Parmak Dağlarında istenilen yerler ele geçirilememiştir. Türk uçakları Rumların etkili savaşmalarını önlemiş, stratejik noktaları vurarak kuvvetlerin önünü açmıştır. İlk gün Kırnı, Gönyeli, Orta köy Rum kuvvetlerinin eline geçmiş, ancak tekrar geri alınmıştır. Yine ilk gün 5000 Türk kuvveti adaya ayak basmış, Kıbrıs Türk Mukavemet Teşkilatı⁵⁴ (TMT) ile birlikte bu sayı 11.000'i aşmıştır.⁵⁵

Harekâtın ikinci gününde Rum kuvvetlerinin yoğun tank atışı sonucu 50'nci Piyade alayının karargâhı vurulmuştur. Rum saldırısı sırasında Alay Komutanı Piyade Albay İbrahim Karaoğlanoğlu ve bölgede ileri hava kontrolörü olarak görev yapan Hava Pilot Binbaşı Fehmi Ercan şehit olmuştur. 21 Temmuz 1974 saat 09.50'de yapılan çıkarma harekâtında hava ve deniz kuvvetleri arasındaki muhabere eksikliği nedeniyle Kocatepe savaş gemisi Yunan savaş gemisi zannedilerek batırılmıştır. Antalya'nın 160 kilometre güneyinde görevli bulunan deniz kuvvetlerine bağlı bir karakol uçağı, Yunan savaş gemileri desteğinde büyük bir deniz konvoyunun Kıbrıs'ın güney batısına doğru hareket ettiğini rapor etmiştir. Bunun üzerine Türk savaş uçakları söz konusu gemilere 14.15 sularında ateş ederek Kocatepe muhribini batırması diğer gemileri de hasara uğratmıştır. Neticede istihbarat ve muhabere

⁵² Pierre Oberling, *Bellapais'e Giden Yol*, Çeviren: Mehmet Erdoğan, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s.132.

⁵³ Süleyman Koç, *Dünden Bugüne Kıbrıs Sorunu ve Stratejik Yaklaşımlar*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.223.

⁵⁴ Türk Mukavemet Teşkilatı (TMT): 1957 yılında Rumların ve EOKA'nın silahlı saldırılarına karşı Kıbrıs'ta yaşayan Türklerin korunmaları amacı ile Rauf Denктаş, Burhan Nalbantoğlu ve Kemâl Tanrısever'in öncülüğünde kurulmuştur. İsmail, *a.g.e.*, s.31-33.

⁵⁵ M. Şükrü Tandoğan, *Kıbrıs Barış Harekâtı Birlikler ve Muharebeler*, Türkiye Muharip Gaziler Derneği, Türmantsan Organize Matbaacılık, Ankara, 2015, s.43.

eksiklikleri neticesinde meydana gelen olay sonucunda; 3'ü subay, 14'ü astsubay ve 37'si er olmak üzere toplam 54 şehit verilmiştir.⁵⁶

21 Temmuz 1974 günü Rum kuvvetlerinin yoğun taarruz ve saldırıları Türkleri zor durumda bırakmış ve Türk tarafı istenilen taarruzları gerçekleştirememiştir. Bununla birlikte 3'üncü Paraşüt taburu tarafından Rum boğazı ele geçirilerek buradaki Rum Milli Muhafız Ordusu kuvvetleri bozguna uğratılmıştır. Böylece, boğaza ve kolordu karargâhına yönelik Rum tehdidi büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır.⁵⁷

Harekâtın üçüncü günü olan 22 Temmuz 1974 tarihinde, 39'uncu Piyade Tümeni'nin Ada'ya çıkışı ile Türk tarafı önemli başarılar elde etmiştir. 17.30'da Girne kalesi ele geçirilmiştir. Bu sırada Türk birlikleri birleşerek merkezi komuta altına alınmıştır. Bu kapsamda Tümgeneral Bedrettin Demirel, Kolordu Komutanı Nurettin Ersin'e komutayı devretmiştir. Aynı günün sonunda Beşparmak Dağlarında bulunan Şahinler ve Doğruyol bölgesi ile Bozdağ'ın kontrolü sağlanmıştır. Böylece genel anlamda başarılı olan harekât sonucunda adanın %7'si ele geçirilmiştir.⁵⁸

Harekâtın bu ilk safhası kapsamında ulaştırma filoları tarafından 132 sorti görev icra edilmiştir. Neticede 171'inci Filo Komutanlığı tarafından 26 görev kapsamında 75 sorti, 172'nci Filo Komutanlığı tarafından 25 görev kapsamında 55 sorti, 131'inci Filo Komutanlığı tarafından 30 görev kapsamında 89 sorti, 132'nci Filo Komutanlığı tarafından 26 görev kapsamında 73 sorti, 181'inci Filo Komutanlığı tarafından 28 görev kapsamında 95 sorti, 184'üncü Filo Komutanlığı tarafından keşif görevi kapsamında 69 sorti yapılmıştır. 152'nci Filo Komutanlığı tarafından indirme ve çıkarma birliklerinin himayesi kapsamında 111'inci, 112'nci, 191'inci ve 141'inci Filo Komutanlıkları tarafından da Baf bölgesindeki amfibi Rum konvoyuna taarruz görevleri icra edilmiştir.⁵⁹ Harekâtın ilk safhasında Türk Hava Kuvvetleri tarafından toplam 733 sorti icra edilmiştir. Bu görevler sırasında altısı F-100, biri F-104 ve bir diğeri RF-84F olmak üzere toplam sekiz uçak kaybedilmiştir.⁶⁰

Kıbrıs Barış Harekâtının başarıyla ilerlediği bir evrede, ABD ve Birleşmiş Milletler'in isteği üzerine 22 Temmuz 1974 akşamından itibaren ateşkes kararı uygulamaya konulmuştur.⁶¹ Türk müdahalesi sonrasında, Nikos Samson hükümeti ve Yunanistan'daki askerî rejim yıkılmıştır. Kıbrıs'ta Rum Temsilciler

⁵⁶ Mütercimler, *a.g.e.*, s.359.

⁵⁷ Tandoğan, *a.g.e.*, s.46.

⁵⁸ Tandoğan, *a.g.e.*, s.51.

⁵⁹ Genelkurmay Başkanlığı Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Komutanlığı, *a.g.e.*, s.186.

⁶⁰ Mütercimler, *a.g.e.*, s.420.

⁶¹ Ali Denizli, "Kıbrıs'ta Yunan Terör Örgütü EOKA ve Katliamları", *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 2, Haziran 2020, s.1-25.

Meclisi Başkanı Glafkos Klerides başkan olurken Yunanistan'da da Konstantin Karamanlis sivil bir idare kurmuştur. Ateşkes ilanı ile birlikte Türkiye, Yunanistan ve İngiltere Dışişleri Bakanları 25 Temmuz 1974 tarihinde toplanmış ve bu süreç sonunda Birinci Cenevre Konferansı Çalışmaları başlamıştır. Yapılan görüşmelerden sonra 30 Temmuz 1974 tarihinde kabul edilen bir metin üzerinde anlaşmaya varılmıştır.⁶² Bu metne Cenevre Deklarasyonu denilmiştir. Cenevre Deklarasyonu kapsamında; "Ada'da bir güvenlik bölgesinin kurulması, Rum ve Yunan işgalindeki Türk bölgelerinin derhal boşaltılması, tutsak durumunda olan asker ve sivil personelin derhal mübadele edilmeleri veya serbest bırakılmaları kararlaştırılmıştır. Ayrıca, Ada'da barışın sağlanması, Anayasaya uygun bir hükümetin tekrar kurulması, Kıbrıs Cumhuriyeti'nde Kıbrıs Türk toplumu ve Kıbrıs Rum Toplumunu olmak üzere iki otonom idarenin mevcudiyetinin kabul edilmesi" kabul ve ilan edilmiştir.⁶³ Cenevre Deklarasyonu ile iki ayrı özerk idarenin kabul edilmiş olması, Kıbrıs Rumlarının Türk Toplumunu temsil etmediğini göstermiştir.⁶⁴

Kıbrıs'ta barışın sağlanması ve anayasal düzenin yeniden tesisi amacıyla yapılan Birinci Cenevre Konferansı, Yunanistan ve Kıbrıs Rum tarafının tutumu sebebiyle uygulanamamıştır. Özellikle Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi'nin 30 Temmuz 1974 tarihli Cenevre Antlaşması ile üstlendikleri yükümlülükleri yerine getirmemeleri bu durumun ana sebebinin teşkil etmiştir. Adada ateşkesin ihlal edilmesi, çatışmaların önlenmesi amacıyla kabul edilen güvenlik bölgesinin saptanmasına yanaşılmaması, işgal altındaki Türk köylerinin boşaltılmaması ve esirlerin serbest bırakılmaması bu durumun en önemli göstergeleri olmuştur.

Gelişmeler bu çerçevede iken 30 Temmuz 1974 tarihli Birinci Cenevre Antlaşması'nda kararlaştırıldığı gibi 8 Ağustos 1974 tarihinde Cenevre'de bulunan Uluslar Sarayında İkinci Konferans başlamıştır. Konferansa; Türkiye Dışişleri Bakanı Turan Güneş, Yunanistan Dışişleri Bakanı Yorgo Mavros ve İngiltere Dışişleri Bakanı James Callaghan katılmıştır. Daha sonra 10 Ağustos 1974 tarihi itibarıyla görüşmelere Kıbrıs Türkleri adına Rauf Denktaş, Kıbrıs Rumları adına da Glafkos Klerides dâhil olmuştur.⁶⁵

İkinci Cenevre görüşmelerinin 10 Ağustos 1974 tarihindeki görüşmeleri sırasında söz alan Rum Kesimi temsilcisi Glafkos Klerides, "1960'a dönelim" teklifinde bulunmuştur. Bu teklif Yunanistan tarafından da desteklenmiştir. Bu

⁶² Güner Göktuğ, *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni Hazırlayan Siyasi Nedenler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1990, s.116-117.

⁶³ *Resmî Gazete*, Kıbrıs Türk Federe Devleti, Sayı 71, Ek IV, Karar Numarası:1, 11 Kasım 1976; Aykut Edibali, *Türkiye'nin Kıbrıs Politikası Nasıl Olmalıdır?*, Otağ Yayınları, Ankara, 1974, s.60-65.

⁶⁴ Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s.36.

⁶⁵ *Cumhuriyet Gazetesi*, 11 Ağustos 1974, s.1.

sırada İngiltere Dışişleri bakanı James Callaghan da 16 Ağustos 1960 tarihinde yürürlüğe giren Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'nın devam ettirilmesinden yana tavır ve tutum almıştır.⁶⁶

Kıbrıs Türk temsilcisi Rauf Denктаş, Glafkos Klerides'in önerisine karşı çıkararak 1960 anayasasına dönülemeyeceğini açıklamıştır. Kıbrıs'taki Türk toplumunu koruyamayan bir anayasanın kâğıttan ibaret olduğunu açıklamıştır. Bu yüzden Denктаş, coğrafi esasa dayanan, güvenlik içinde yaşanılabilir bir taksim teklifinde bulunmuştur. Yunanistan Dışişleri Bakanı Yorgo Mavros ve Kıbrıs Rum temsilcisi Glafkos Klerides bu teklife karşı çıkararak, uzlaşmaz bir tavır sergilemeye başlamıştır. Yunanistan ve Kıbrıs Rum kesimi bu tavırları ile Türk toplumunun haklarını gözetecek bir anlaşmaya yanaşmamıştır. Amaçları zaman kazanmak, meseleyi diplomasinin dolambaçlı yollarına sokmak ve milletlerarası baskıyla yeniden eski durumu tesis etmek olarak belirlemiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı James Callaghan da Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi temsilcilerinin tutumlarına göz yummuştur. Bu durum görüşmelerden bir sonuç alınmasını engellemiştir. Görüşmeler devam ederken Kıbrıs'taki Türk birliklerinin etrafı hızlı bir şekilde Rum askerleri tarafından sarılmaya başlamıştır.⁶⁷ Neticede Yunan ve Rum ikilisinin anayasa düzeni konusunda kesin bir tavır almaktan kaçınıp oyalama taktiği izlemeleri ve adada Türklere yönelik saldırıların devam etmesi üzerine İkinci Cenevre Konferansı 14 Ağustos sabahının ilk saatlerinde Türk heyeti tarafından kesilmiştir.⁶⁸

Bu sırada Türkiye Dışişleri Bakanı Turan Güneş, özel telefon hattından Başbakan Bülent Ecevit'i arayarak İkinci Barış Harekâtını başlatacak parolayı iletmiştir. Bu parola "*Ayşe artık tatile çıkabilir.*" olmuştur.⁶⁹

3. İkinci Harekâtın Başlaması ve Gelişmeler

Cenevre Görüşmelerinin sonuçsuz kalmasının ardından 14 Ağustos 1974 sabahı Kıbrıs'taki Türk birlikleri ikinci harekâta başlamıştır. Birinci Kıbrıs Barış Harekâtını sona erdiren ateşkesle Türkiye Kıbrıs'a 40.000 kişilik bir kuvvet yığmaya ve 300 tank göndermeye başarmıştır. Denizdeki donanma ve Türkiye'deki Hava Kuvvetleri de uyarılmıştır. Yalnız Kıbrıs'la değil, Türkiye'deki diğer birliklerde olası Türk-Yunan savaşı için aynı zamanda alarma geçirilmiştir. Ayrıca Türkiye Hükümeti, Birinci Cenevre Konferansı'nda alınan tüm kararlara uyulmadığını belirterek; "*Türkiye, Kıbrıs Devletinin varlığının, bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün bir daha hiçbir şekilde tehdit*

⁶⁶ Rauf Denктаş, *Kıbrıs Girit Olması*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s.390-391.

⁶⁷ Hayrettin Erkmen, Süreyya Yüksel, H.Fahir Alaçam ve Diğerleri, *Kıbrıs Sorunu Gelişmeler ve Görüşler*, Sisav Yayınları, İstanbul, 1990, s.33.

⁶⁸ Armaoğlu, *a.g.e.*, s.805.

⁶⁹ Oran, *a.g.e.*, s.747-748.

edilmeyeceğini ve Türk Toplumunun haklarının ve güvenliğinin tek başına sağlamak zorunda kalmıştır.” diyerek harekâtın gerekçelerini açıklamıştır.⁷⁰

14 Ağustos 1974 sabahı harekât öncesinde önce 05.40 itibarıyla denizden Rum Milli Muhafız Ordusu mevzileri bombalanmıştır. Ardından 06.00 ile 06.25 saatleri arasında Türk savaş uçakları tarafından Rum mevzileri vurulmuştur.⁷¹

Türkiye’den gönderilen kuvvetlerle Tümgeneral Bedrettin Demirel’in emrindeki 39’uncu Piyade Tümeni ve Tümgeneral Fazıl Polat’ın emrindeki 28’inci Piyade Tümeni Girne kıyısından Magosa’ya doğru ilerlemiştir. 39’uncu Piyade Tümeni Karatepe, Minareliköy ve Serdarlı’yı ele geçirmiştir. 28’inci Piyade Tümeni de Timbu Havaalanı, Kırklarköy ve Paşaköy’ü almıştır. Girne kıyısında bulunan Çakmak Özel Görev Kuvveti de Arapköy, Gözübüyük ve Esentepe’yi ele geçirmiştir. Bu sırada Rum Milli Muhafız Ordusu, Türk birliklerinin uzağında kalan ve kuşatma altında bulundurdukları Türk yerleşim bölgelerine saldırmıştır. Özellikle Magosa Kalesine sığınmış olan sivil halka ve onları koruyan Magosa Sancağı Mücahitlerine şiddetli taarruzlarda bulunmuşlardır. Ancak yine de Magosa Sancağı Mücahitleri, durumları çok kritik bir hal almasına karşın mücadelelerine devam etmiştir. Bu sırada 39 ve 28’inci Piyade Tümenlerinin güney yanını koruyan Kıbrıs Türk Alayı, düz ovada bulunduğu Yunan Alayının yoğun bir ateşine maruz kalmıştır. Buna saldırılara rağmen Kıbrıs Türk Alayı, Yunan Alayını güneybatıdan kuşatmayı başarmıştır.⁷² Ancak Grammer School Tepe inatla Yunan Alayınca savunulmuştur. Bunun üzerine iki jet uçağı Kıbrıs Türk Alayı’nın desteğine verilmiştir. Böylece Yunan Alayı Komuta üssü olarak kullanılan Grammer School Türk uçaklarının desteğiyle ele geçirilmiştir. Yunan Alayı ağır bir yenilgiye uğramış, Alay Sancağının içinde bulunduğu birçok silah ve gereç Türk birliklerinin eline geçmiştir.⁷³

15 Ağustos 1974 tarihinde 39’uncu Piyade Tümeni, Rum Milli Muhafız kuvvetlerinin bulunduğu Magosa’nın kuzeyindeki Boğaz’ı ele geçirmiştir. Bu sırada 28’inci Piyade Tümeni de Magosa’yı ele geçirmiş, ardından Maraş kurtarılmıştır. Magosa’nın ele geçirilmesi ile şehrin kalesine sığınmış 12.000 Kıbrıslı Türk kurtarılmıştır. Aynı dönemde Komando Tugayı Güzelyurt istikametinde taarruza başlamıştır. Ancak, tankların bir kısmının Rum Milli

⁷⁰ Ahmet Aydoğdu, *Kıbrıs Sorunu Çözüm Arayışları “Annan Planı ve Referandum Süreci*, BRC Basım ve Matbaacılık, Ankara 2005, s.45.

⁷¹ Sami Çalık, *Kıbrıs Barış Harekâtında Hava İndirme Birlikleri ve Hava İndirme Harekâtı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2006, s.125-126.

⁷² Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.401.

⁷³ Armaoğlu, *a.g.e.*, s.805-806.

Muhafız Ordusu kuvvetleri tarafından hazırlanmış olan mayın tarlasına düşmesi üzerine taarruz durdurulmuştur.⁷⁴

16 Ağustos 1974 39'uncu Piyade Tümeni, Karpas Yarımadasını güvenlik altına alırken, 28'inci Piyade Tümeni de Magosa çevresinin emniyetini sağlamıştır. Komando Tugayı ise mayın tarlasının temizlenmesinden sonra yeniden taarruza başlamıştır. Hızla ilerleyen Komando Tugayı; Güzelyurt, Lefke ve Yeşilirmak'ı ele geçirmiştir.⁷⁵

İkinci Barış Harekâtı 16 Ağustos 1974 akşamı saat 19.00'dan itibaren Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin aynı günlü kararına uyarak ateşkesi kabul etmesiyle sona ermiştir. İki gün içinde Türk Ordusu, Magosa, Lefkoşa ve Kokkina çizgisine ulaşarak adanın %38'ini kontrolüne altına almış ve adadaki Türkler için güvenli bir bölge oluşturmuştur.⁷⁶

İkinci Kıbrıs Hava Harekâtı sırasında Türk Hava Kuvvetleri birliklerinden; 171'inci Filo tarafından 29 görev kapsamında 70 sorti, 172'nci Filo tarafından 29 görev kapsamında 47 sorti, 81'inci Filo tarafından 18 görev kapsamında 46 sorti ve 184'üncü Filo tarafından keşif görevi kapsamında 34 sorti olmak üzere toplam 197 sorti icra etmiştir.⁷⁷

Sonuç

Kıbrıs Adası, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında imza edilen Ayastefanos Antlaşmasının değiştirilmesi karşılığında İngiltere'nin vereceği desteğe istinaden belli şartlar altında bu ülkeye bırakılmıştır. Neticede İngiltere'nin desteği ile Ayastefanos Antlaşması yerine Berlin Antlaşması imza edilmiş ve Rusların sıcak denizlere inmesinin önüne geçilmiştir. İngiltere, Kıbrıs Adası'nı alarak uzak doğudaki sömürgelerine giden yol üzerinde önemli bir üsse sahip olmuştur. Birinci Dünya Savaşı başlayınca İngiltere, Osmanlı Devleti'nin İttifak Grubu'nda yer almasından dolayı Ada'yı ilhak ettiğini açıklamıştır. Lozan Antlaşması ile yeni kurulan Türkiye Devleti, bu defacto durumu yani Kıbrıs'ın İngiltere'nin mülkü olduğunu kabul etmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonunda İngiltere Ortadoğu'daki gücünü bölgeden çekerken, Ada'daki etkinliğini sınırlamak istemiştir. Bu durumdan yararlanmak isteyen Rumların, Ada'yı Yunanistan'a bağlamak istemesi olayların fitilini ateşlemiştir. Türkiye bu gelişmeler karşısında, adadaki soydaşlarını korumak için soruna ilgi göstermeye başlamış ve herhangi bir oldubittiyi kabul etmeyeceğini açıklamıştır.

⁷⁴ Koç, a.g.e., s.75.

⁷⁵ Toluner, a.g.e., s.207-210.

⁷⁶ Öztürk, a.g.e., s.40.

⁷⁷ Özdemir, a.g.m., s.499.

1960'lı yılların başından itibaren Ada'da birçok şiddet olayı yaşanmış ve bunun sonucunda Türkler katliama maruz kalmıştır. Türkiye, olaylar karşısında kademeli bir tepki göstermiş ve bu sırada hava gücünün caydırıcılığını adadaki sükûnetin sağlanmasında kullanmıştır. Bu kapsamda 1963, 1964, 1967 ve 1974 yıllarında Türk Hava Kuvvetleri tarafından harekâtlar gerçekleştirilmiş ve Ada'da yaşayan Türk toplumunun hak ve menfaati ile varlıklarının korunmasına katkı sağlanmıştır.

1974 yılında düzenlenen iki harekât ile bölgede barışın günümüze kadar sürmesinin temelleri atılmıştır. Birinci ve İkinci Barış harekâtı kapsamında; Türk Ordusu 35 subay, 41 astsubay, 421 erbaş ve er ile 1 sivil işçi olmak üzere toplam 498 şehit verirken, Kıbrıs Türk toplumu da 70'i mücahit olmak üzere 340 şehit ve 1.200 civarında yaralı vermiştir. Yunanistan ve Rum Kesimi ise 4.000 ölü ve 12.000 yaralı vermiştir. Savaş dışında olmasına rağmen Birleşmiş Milletler Barış Gücü'nden 3 Avusturyalı asker ölmüş, 24 Avustralyalı, 17 Finlandiyalı, 4 İngiliz ve 3 Kanadalı asker yaralanmıştır. Bu harekât kapsamında Türk Hava Kuvvetlerinden beş personel şehit olmuştur.⁷⁸

1974 Kıbrıs Hava Harekâtı boyunca Türk Hava Kuvvetleri birlikleri tarafından; yakın hava desteği, hava indirme, keşif, tecrit, himaye ve taarruz harekâtları kapsamında toplam 930 sorti gerçekleştirilmiştir.⁷⁹ Böylece Türk Hava kuvvetleri harekât ile Kıbrıs'taki Türk varlığının korunmasında ve Ada'daki Türk varlığının devamında önemli bir rol üstlenmiştir.

⁷⁸ Deniz Kurt, Yavuz Pehlivan, Erdal Korkmaz, *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi (1952-2020)*, Cilt III, Ankara, 2020, s.142.

⁷⁹ Özdemir, "1974 Kıbrıs Barış Harekâtı Kapsamında Türk Hava Kuvvetleri Tarafından İcra Edilen Hava Harekâtı ve Görevleri Üzerine Bir Değerlendirme", s.502; Başka bir kaynakta 1974 yılında gerçekleştirilen toplam sorti sayısı 1030 olarak verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Kurt vd., s.141-142.

Kaynaklar

Apuhan, Ferhat. *1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve Bingöllü Kıbrıs Gazileri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2017.

Armaoğlu, Fahir. *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, c.1, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992.

Atasever, Müge. Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Özel S., 2010, s.1487-1530 (Basım Yılı: 2012).

Artuç, İbrahim, *Kıbrıs'ta Savaş ve Barış*, İstanbul, Kastaş Yayınları, Eylül 1989.

Atun, Ali Fikret. *Avrupa Birliği ve Kıbrıs'ın Avrupa Birliğine Üyeliği*, Lefkoşa, Kıbrıs Türk Mücahitler Derneği Yayınları, 2001.

Atun, Ali Fikret. *İkinci Kıbrıs Seferi 20 Temmuz 1974*, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 1999.

Aydoğdu, Ahmet, *Kıbrıs Sorunu Çözüm Arayışları "Annan Planı ve Referandum Süreci*, Ankara, BRC Basım ve Matbaacılık, 2005.

Baday, Gökhan. *1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve Kars-Ardahan Kıbrıs Şehitleri İle Gazileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2009.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu, Arazi Dağılımı ve Türk Vakıflar)*, Ankara, 2000.

BCA. 030.01/16.89.10, 30 Kasım 1967.

Bayülken, Ümit Halûk. "The Cyprus Question and the United Nations," *Foreign Policy (Dış Politika)*, Vol.4, No.2-3 (1974).

Cerrahoğlu, Zehra Yalçınkaya. *Birleşmiş Milletler Gözetiminde Kıbrıs Sorunu ile İlgili Olarak Yapılan Toplumlararası Görüşmeler 1968-1990*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları/2061, Ankara, 1998.

Coşkun, Yasin. "Kıbrıs Sorunu Üzerindeki Türk-Yunan Diyalogunun Başarısızlığı (1966-67) ve İngiliz Politikası", *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1, Çankırı, 2014.

Cumhuriyet Gazetesi. 11 Ağustos 1974.

Çakmak, Büşra. "Kıbrıs'ta İngiliz Yönetimi ve Yapılan Çözüm Planları", *Tarihte Kıbrıs II*, Editör: Osman Köse, Akdeniz Karpaz Üniversitesi, İstanbul, 2017.

Çalık, Sami. *Kıbrıs Barış Harekâtında Hava İndirme Birlikleri ve Hava İndirme Harekâtı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2006.

Çay, Abdulhaluk. *Kıbrıs'ta Kanlı Noel-1963*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989.

Denizli, Ali. "Kıbrıs'ta Kanlı Noel-1963 Yunan ve Rum İkilisince Türk Halkının Yok Edilmeye Çalışılması", *Prof. Dr. Abdulhalûk Mehmet Çay 35. Yıl Armağan Kitabı*, İksad Yayınevi, Ankara, 2020.

Denizli, Ali. "Kıbrıs'ta Yunan Terör Örgütü EOKA ve Katliamları", *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, S: 2, Haziran 2020, s.1-25.

Denktaş, Rauf. *The Cyprus Triangle*, K.Rustem&Brother/George Allen&Unwin, London, 1982.

Denktaş, Rauf. *Kıbrıs Girit Olmasın*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004.

Dışişleri Belleteni. S.38, Kasım 1967.

Erdem, Turan. *Kıbrıs Barış Harekâtında 3'üncü Paraşüt Taburu*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1999.

Edibali, Aykut. *Türkiye'nin Kıbrıs Politikası Nasıl Olmalıdır?*, Otağ Yayınları, Ankara, 1974.

Erkmen, Hayrettin. Yüksel Süreyya, Alaçam H.Fahir ve Diğerleri, *Kıbrıs Sorunu Gelişmeler ve Görüşler*, İstanbul, Sisav Yayınları, 1990.

Eroğlu, Hamza. *Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Kıbrıs Barış Harekâtı*, Ankara, 1975.

Ertekün, Necati Münir. *The Cyprus Dispute*, University Press, Oxford, 1981.

Evcil, Cumhuri. *Yavru Vatan Kıbrıs'ta Zaferin Hikâyesi*, Ankara, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1999.

Genelkurmay Başkanlığı Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Komutanlığı, *Sebepler ve Sonuçlarıyla 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı*, Genelkurmay Başkanlığı Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Komutanlığı Yayını, Özdilek Matbaası, Lefkoşa, 1996.

Göktuğ, Güner. *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni Hazırlayan Siyasi Nedenler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1990.

Güler, Yavuz. "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Kadar Kıbrıs Meselesi", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Ankara, 2004, 5/1.

Günsev, Mesut. *Şafak Vakti Kıbrıs'ta (20 Temmuz 1974)*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1999.

Güvenlik Kuvvetleri Dergisi. Sayı: 18, Lefkoşa, 1989.

Hava Kuvvetleri Komutanlığı. *Hava Şehitleri Albümü*, Cilt III, Ankara, Hava Basımevi, 1999.

İsmail, Sabahattin. *Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Doğuşu ve Çöküşü ve KKTC'nin Kuruluşu (1960–1983)*, İstanbul, 1992.

İsmail, Sabahattin. *150 Soruda Kıbrıs Sorunu*, İstanbul, 1998.

Kıralp, Şevki. "1967-1974 Döneminde Kıbrıs Sorunu ve Türkiye ile Yunanistan'ın Kıbrıs Politikaları", *Journal of History Culture and Art Research*, 7(2), s.444-460.

Koç, Süleyman. *Dünden Bugüne Kıbrıs Sorunu ve Stratejik Yaklaşımlar*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005.

Kurt, Deniz, Pehlivan Yavuz, Korkmaz Erdal. *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi (1952-2020)*, Cilt III, Ankara, 2020.

Fırat, Melek. "1945-1960 Yunanistan'la İlişkiler," Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, cilt I, 8. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

Mütercimler, Erol. *Bilinmeyen Yönleriyle Kıbrıs Barış Harekâtı*, İstanbul, Arba Yayınları, 1998.

Mütercimler, Erol. *Kıbrıs Barış Harekâtının Bilinmeyen Yönleri: Satılık Ada Kıbrıs*, İstanbul, Alfa Basım Yayım Dağıtım Tic.Ltd.Şti., 5. Baskı, 2007.

Oberling, Pierre. *Bellapais'e Giden Yol*, Çeviren: Mehmet Erdoğan, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

Olgun, Kenan – Balıkcıoğlu, Emrah. "The Times Gazetesi'ne Göre İngiliz Dönemindeki Kıbrıs'ta İdari Islahat", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, 2012, s.816-844.

Oran, Baskın. *Türk Dış Politikası*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

Özdemir, Atasay. "1974 Kıbrıs Barış Harekâtı Kapsamında Türk Hava Kuvvetleri Tarafından İcra Edilen Hava Harekâtı ve Görevleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Hava Kuvvetlerinin 100'üncü Yılı Uluslararası Tarih Sempozyumu*, Ayrıntı Basımevi, Ankara, 2013.

Öztürk, Osman Metin. *Stratejik açıdan Doğu Akdeniz ve Kıbrıs*, Ankara, Altinküre Yayınları, 2003.

Serter, Vehbi Zeki. "Kıbrıs' ta 15 Temmuz 1974' te Düzenlenen Rum-Yunan Askeri Darbesi ve Mutlu Türk Barış Harekâtı'nın Başlaması (20 Temmuz 1974)", *Türk-Yunan İlişkileri Bildirileri, Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986.*

Tandoğan, M. Şükrü. *Kıbrıs Barış Harekâtı Birlikler ve Muharebeler, Türkiye Muharip Gaziler Derneği, Ankara, Türmantsan Organize Maatbacılık, 2015.*

Tarakçı, Mustafa. *Kıbrıs Barış Harekâtı, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2010.*

Tarakçı, Mustafa. *Kıbrıs Barış Harekâtı, Yayınlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1998.*

Toluner, Sevim. *Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Milletlerarası Hukuk, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977.*

Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi IV Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (İkinci Bölüm), Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, Ağustos 1999.*

Turhan, Turgut. "Tarihsel Bakış Açısıyla Kıbrıs Türk Hukuk Sistemi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara-2008, C. 57, S. 2, s.253-286.*

Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2000.*

Yeniasır Mustafa-Gökbulut Burak-Tamer İsmail. "Ahmet Gazioğlu'nun Kıbrıs'ta Aşk ve Savaş Adlı Romanına 1974 Kıbrıs Türk Barış Harekâtı'nın Yansması", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2020; (43): 149-182.*

Zurcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.*

II. MAHMUD DÖNEMİ NAKŞİBENDİ TEKKE VE ZAVİYELERİNE YAPILAN YARDIMLAR (1808-1839)*

Kübra KARAGÖZ**

Özet

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren tekkeler ibadetlerin yanında hastane, eğitim, barınma, misafirhane veya spor faaliyetleri gibi birçok alanda hizmet vermiş ve nüfusları giderek artmıştır. Tekkelere gelen misafirlerin çokluğu, şeyhler arasındaki maddi anlaşmazlıklar ve gereksiz harcamalardan kaynaklı zaman zaman tekkeler gelir ve giderler noktasında sıkıntılar yaşamıştır. Sıkıntıların baş göstermesiyle beraber araya gerek devlet gerek vakıflar girerek tekke ve zaviyelerin taamiye, tayinat, fodla, tamir ve onarımları gibi çeşitli ihtiyaçları giderilmiştir. Nitekim bu yardımlar II. Mahmud döneminde de devam etmiş ve tekkeler desteklenmiştir. Yardımlar bazen hazine gelirlerinden bazen gümrük gelirlerinden veya Sultan tarafından vakıfları tek bir yerde toplamak amacıyla 1826 yılında kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti gelirleriyle de karşılanmıştır. Bu araştırmanın amacı; 1808 ve 1839 yılları arasında Nakşibendi tekke ve zaviyelerine yapılan yardımların neler olduğu, kimler veya hangi kurumlar tarafınca yardımların yapıldığı, yardımların miktarları ve hangi tekkelere verileceği gibi konulara arşiv belgeleri, kaynak ve inceleme eserleri ışığında değinerek tasnif etmeye çalışmaktır. Ayrıca tekke ve zaviyelerin, dini ritüellerin yanında topluma ve devlete yönelik sosyal ve kültürel alanlardaki çeşitli hizmet faaliyetleri de çalışmada ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Devlet, Evkaf-ı Hümayun Nezareti, Nakşibendi Tarikatı, Şeyh, Tekke, Zaviye

AIDS TO NAQSHBANDI TEKKE AND ZAVİYES DURING MAHMUD II PERIOD (1808-1839)

Abstract

Since the first periods of the Ottoman Empire, tekke had served in many areas such as hospitals, education, housing, guesthouses or sports activities as well as worship and their influence had gradually increased. Tekkes experienced difficulties in terms of income and expences from time to time due to the high number of guests coming to the tekkes, financial disputes between the sheikhs and unnecessary expences. With the beginning of the troubles, various needs of the tekke and zaviyes such as taamiye, tayinat, fodla, maintenance and rapair were met thanks to the state and foundations. As a matter of fact these aids continued during Mahmud II period and tekke was supported. Aid was provided sometimes by treasury revenues, sometimes by customs revenues and sometimes by the ministry of Evkaf-i Hümayun. Evkaf-i Hümayun ministry was founded by the Sultan in 1826 to collect the foundations in one place. The purpose of this research; between 1808 and 1839, it is trying to classify the archive documents, sources and works by examining the subjects such as what the aid was made to the Naqshbandi tekke and zaviye, by whom or by which institutions the aid was made, the amount of aid and to which monopoly. In addition to the religious rituals, various services and activities

* Bu makale II. Mahmud Dönemi Osmanlı Devleti'nde Nakşibendilik adlı Yüksek Lisans tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

**Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, kbra.krgz06@gmail.com

of the tekke and zaviyes in social and cultural fields for society and the state will discuss in the study.

Keywords: Evkaf-i Hümayun Ministry, Naqshbandi Order, Sheikh, State, Tekke, Zaviye

Giriş

Tarikat şeyhleri, irşad vazifesi için gittikleri yerlere çeşitli tekkeler, camiler, medreseler inşa etmiş veya toplum, devlet, ulema ve devlet görevlileri tarafından inşa edilen yapılar tarikatlara bağışlanmıştır. Bu yapılar vasıtasıyla tarikat erbabı devlete ve topluma çeşitli faaliyetler sunarak hizmet etmişlerdir.

Şeyhler, bağlı oldukları tarikatlara ait tekkelerin postnişinlik makamına oturur ve o tarikatın usûl ve erkânlarına dikkat ederek tekkeyi idare ederlerdi. Şeyhlik; babadan oğula geçen veya aynı tarikattan başka birinin tayin edilmesi ile yürütülen bir makamdır. Aynı tarikata bağlı kişiler şeyhleri ile beraber tekkelerde barınarak çeşitli hizmetlerde bulunurlardı.¹

Tekkeler genellikle harem daireleri, müritlerin kaldıkları hücreler, misafirhaneler, abdesthaneler, mutfak ve halvethaneler gibi bölümlerden oluşurdu.² Muhabbet, sohbet, zikir meclisleri ve ibadet mekânları olarak kullanılan tekkeler bunların yanında barınma, hastane, aşevi gibi çeşitli alanlarda da topluma ve devlete hizmet vermiştir. Mesela Nakşibendi tarikatına ait İstanbul Aksaray Sementi'nde ve Üsküdar'da mevcut olan Hindîler Tekkesi Hindistan'dan gelen derviş ve seyyahlar için,³ İstanbul Üsküdar'da bulunan yine aynı tarikata ait olan Özbekler Tekkesi Orta Asya'dan gelen misafirlerin barınmaları için⁴ inşa edilmişlerdir. Bir başka örnek ise İstanbul Üsküdar'da bulunan Miskinler Tekkesi olup cüzzamlı hastaların tedavi edilmelerinde kullanılmıştır.⁵ Tekkeler aynı zamanda sanat ve atölye merkezleri olmuştur. Tarikatların kaidelerine uygun olarak yapılan zikirlerde ilahi okunması musiki ve şiir ustalarının tekkelerde yetişmesini sağlamış; tezhip, hat, ebrû, oymacılık, çinicilik, kakmacılık gibi el sanatları tarikatın müritlerine veya tekkeye gelen kişilere öğretilmiştir.⁶ Tekke ve zaviyelerin en önemli hizmetlerinden bir diğeri ise dergâhlar içine kütüphanelerin inşa edilmesidir. Böylelikle tekkelerde ilmî çalışmalar yapılmış, şeyhler veya müritler çeşitli konularda eserler yazmışlardır. Örneğin; Nakşi olan Dahiliye Nazırı Pertev Paşa Üsküdar'da

¹ M. Baha Tanman-Sevgi Parlak, "Tekke", *DİA*, C.40, Ankara, 2011, s.370-379.

² Tanman-Parlak, *a.g.e.*, s.370-379; Ömer Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2019, s.226.

³ M. Baha Tanman, "Hindîler Tekkesi", *DİA*, C.18, Ankara, 1998, s.67-69.

⁴ M. Baha Tanman, "Özbekler Tekkesi", *DİA*, C.34, Ankara, 2007, s.123-124.

⁵ Nuran Yıldırım, "Miskinler Tekkesi", *DİA*, C.30, Ankara, 2005, s.185-186; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet/Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1989, s.85.

⁶ Mustafa Kara, "Tekke", *DİA*, C.40, Ankara, 2011, s.368-370.

mevcut olan Selimiye Dergahı'na bir kütüphane ilave ettirmiştir.⁷ Aynı zamanda tekkeler spor aktivitelerin yapıldığı mekanlar haline gelmiştir.⁸ İstanbul'daki Okçular (Kemankeş) Tekkesi okçuluk⁹ ve Unkapanı'nda bulunan Pehlivanlar (Güreşçi) Tekkesi ise güreş¹⁰ gibi spor faaliyetlerine öncülük eden tekkelere örnek gösterilebilir.

Netice olarak tekkeler, ibadetlerin yanında ilim ve irfan meclisleri olmuş, barınma, okul, hastane, misafirhane gibi hizmetlerde faaliyet göstermiştir. Bu tür faaliyetlerini tekke ve zaviyeler kendi vakıf gelirleriyle yürütmüşlerdir. Ancak zamanla devlet bu tür faaliyetlerin devam edebilmesi için birtakım aynî ve nakdî fonlar oluşturarak yardımları gerçekleştirmiştir.

II. Mahmud döneminde de tarikatlara yapılan yardımlar devam etmiş ve ihtiyaçları karşılanmıştır. Özellikle tarikatlar arasında Nakşilere ayrı bir ehemmiyet verilmiş hatta yapılan yardımlarda Nakşiler ön planda tutulmuştur. Devletin Nakşilere karşı bu tutumu; devlet adamları ve toplum tarafından Nakşilerin sevilip desteklenmesi, tarikatın güçlü bir nüfusa sahip olması, geniş bir bölgeye yayılmaları gibi öncüllerden kaynaklı olduğu söylenilebilir. Buradan yola çıkarak bu çalışmada, II. Mahmud döneminde devlet tarafından Nakşi tekke ve zaviyelerine yapılan yardımların neler olduğu, kimler tarafından yardımların yapıldığı, yardımların miktarları ve hangi tekkelere verilecekleri gibi konular üzerinde durulacaktır. Ayrıca 1826 yılında kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin tekkelere ne gibi hizmetler sağladığı konusuna da değinilecektir. Çalışmada konu, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv belgeleri, kaynak ve inceleme eserleri ışığında ele alınmıştır.

1. Nakşi Tekke ve Zaviyelerine Yapılan Çeşitli Erzak Yardımları

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren padişahlar, devlet adamları ve maddi durumu iyi olan kimseler Osmanlı topraklarında çeşitli hanlar, medreseler, tekkeler, hamamlar ve camiler yaparak hayır işlerinde bulunmuşlardır. Bu yapıtların idaresini ve devamını sağlayabilmek adına da çeşitli vakıflar kurmuşlardır.¹¹ Kurmuş oldukları vakıflar aracılığıyla aynı zamanda medrese öğrencilerinin, tekkelerin, müderrislerin, aşevlerinin günlük ihtiyaçlarını, gelir ve giderlerini de karşılamışlardır.¹²

⁷ Hür Mahmud Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (XIX. Asır)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002, s.76.

⁸ Mustafa Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005, s.40; Gündüz, a.g.e., s.85.

⁹ Filiz Gündüz, "Okmeydanı", *DİA*, C.33, Ankara, 2007, s.339-340.

¹⁰ Abdülkadir Özcan, "Güreş", *DİA*, C.14, Ankara, 1996, s.317-320.

¹¹ Ekrem Özer, *Osmanlı'da Tekke ve Tarikat İslahatları II. Mahmud Dönemi ve Sonrası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2007, s.78.

¹² Hacı Mehmed Günay, "Vakıf", *DİA*, C.42, Ankara, 2012, s.475-479; Ayrıca bkz. Şakir Berki, "Vakıfların Gördüğü Çeşitli Hizmetler", *Vakıflar Dergisi*, S.6, 1965, s.86-91.

Vakıflar, başlangıçtan 16. yüzyılın sonlarına kadar sultanlar ve idareci zümrelerin himayeleri altında iken 17. yüzyıldan itibaren vakıf zümrelerinde farklılık yaşanmaya başlamıştır. Özellikle 18. yüzyılda merkezi otoritenin zayıflamasıyla beraber merkez ile taşra arasındaki dengeler bozulmuş ve etkileri vakıflar üzerinde de tesirli olmuştur. Devlete ait olan elverişli araziler taşra yöneticilerinin, ayan ailelerinin özel mülkü olmuş ve bu araziler daha sonraları kendilerine ve yakınlarına ait olmak üzere vakfa dönüştürülmüştür. 19. yüzyıla gelindiğinde ise II. Mahmud vakıflar ile ilgili çeşitli düzenlemeler yapmaya başlamıştır. Çünkü bazı kişilerin vakıfları, kendi menfaatleri doğrultusunda aile ve yarı aile vakfı haline getirerek kullanmaya başlamaları, giderek yolsuzluğun artmasına neden olmuş ve bu durum üzerine sultan harekete geçmiştir.¹³

II. Mahmud dağınık bir vaziyette bulunan vakıfları tek bir yerde toplamak ve vakıf yönetimindeki yolsuzluğu önlemek gibi pek çok amaçtan hareketle 14 Ekim 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ni kurmuş ve vakıfları bu nezarete bağlamıştır.¹⁴ Bu nezaretin kurulmasıyla beraber bu durumdan en çok etkilenen kesim şüphesiz tekkeler ve tarikatlar olmuştur. Çünkü vakıflar, tekkelerin idaresi ve kontrolü altında olup hizmet etmekteydi. Tekkelerin hizmetinde olan vakıfların yetkileri ellerinden alınmış ve gelirleri nezaret aracılığıyla toplanarak eşit şekilde paylaştırılmıştır. Tekke ve zaviyelerin gelir aktarımını sağlayan vakıflar böylece devletin tekeline geçerek kontrol altına alınmıştır.¹⁵

Tekkelerin gündelik ihtiyaçları, taamiyeler, kurbanlık koyun ve et tayinatı, Mevlid ve Mirac Kandilleri için verilen tayinat gibi yardımlar ile tekke bakım, onarım ve inşaları da bu nezaret gelirleri vasıtasıyla yapılmıştır.¹⁶ Ayrıca bu yardımların bir düzen içerisinde, zamanında ve kontrol dahilinde olabilmesi için bazı bölgelerin gümrük gelirlerine¹⁷ veya Sultan Mahmud'un son zamanlarında kurulan Haremeyn Vakıfları'na¹⁸ ya da toplanılan zekatlar,

¹³ Mehmet İpşirli, "II. Mahmud Dönemi Vakıfların İdaresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul, 1990, s.49-51.

¹⁴ Nazif Öztürk, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", *DİA*, C.11, Ankara, 1995, s.521-524; M. Fuat Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *Vakıflar Dergisi*, S.2, 1942, s.23-24.

¹⁵ Özer, *a.g.e.*, s.84.

¹⁶ Zekeriyâ Işık, *Tekkedeki İktidar*, Çizgi Yayınları, Konya, 2017, s.119.

¹⁷ Muharrem Varol, *Bektaşilik İlğası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2011, s.148.

¹⁸ İsimleri belirtilmeyen İstanbul'daki on beş tekke ve zaviyeye Haremeyn Hazinesinden yedi yüz yetmiş beş guruş taamiye tahsisi yapılmıştır. BOA, *HAT*, 1320/51539, H. 29.12.1253 (M. 26 Mart 1838).

bağışlar, sadakalar gibi çeşitli gelir kaynaklarına dayanması sağlanmıştır.¹⁹ Bu sayede bir ayda veya bir günde, ne miktarda, nereden gelir elde edileceği bilinir kılınmıştır. Tekke vakıfları da bu gelir kaynaklarından ne kadar para veya yardımın geleceğini bildiği için bütçelerini ona göre belirlemişlerdir.²⁰ Teoride nezaret, vakıfların tüm ihtiyaçlarını karşılayacaktı. Ancak pratikte bu tam olarak gerçekleşemedi ve vakıfların birçoğu ihtiyaçlarını karşılayamadılar. Üstelik bazı vakıflar, maddi yetersizlik yüzünden harap olmuş ve hizmetlerini yerine getirememişlerdir.²¹

19. yüzyılda Nakşibendi tarikatının dergahlarına ve zaviyelerine yapılan yardımların başında taamiye gelmektedir. Taamiye; tekke ahali, fakirler veya tekkeye gelen misafirlerin yeme, içme gibi temel ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için verilen bedelin ismidir.²² Nakşi zaviyelerine ve tekkelerine Matbah-ı Amire ağası tarafından taamiyeler teslim edilirdi.²³ Verilen taamiyeler kaydedilir ve teslim edildiklerine dair bir de makbuz verilirdi.²⁴ Verilen makbuzun amacı, herhangi bir usûlsüzlüğe engel olmak ve maddi denetimi kontrol altında tutmaktır.

Nakşi dergahlara verilen taamiyeler; tekkelerin işlevleri, nüfusları, büyüklükleri veya hazineden ayrılan bütçeye göre değişiklik göstermiştir.²⁵ Ayrıca Nakşi tekkelerinin taamiyeleri tekke ahalisine veya misafirlerine yetersiz gelmesi halinde devlet veya vakıflar taamiye miktarlarına, tutarlarına zam da yapmışlardır.²⁶ Nakşibendi tekke ve zaviyelerine devlet ve vakıflar tarafından verilen taamiyelerin bazen çeşitli bölgelerin gümrük gelirlerinden²⁷, Haremeyn

¹⁹ Hasan Küçük, *Osmanlı Devleti'ni Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri; Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, TÜRDAB Yayınları, İstanbul, 1976, s.140-141.

²⁰ Mustafa Özsaray, *Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'da Devlet-Tekke İlişkileri (XIX. Yüzyıl)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2018, s.285.

²¹ İpşirli, *a.g.e.*, s.57.

²² Mehmet Zeki Pakalın, "Taamiye", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, C.3, İstanbul, 1983, s.363; Ethem Cebecioğlu, "Ta'am", *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara, 1997, s.679; Tekke ve zaviyelere tahsis edilen taamiyelerle alakalı çok sayıda belge mevcuttur. Bazıları için bkz. BOA C.EV., 224/11195; C.EV., 231/11501.

²³ Matbah-ı Amire emini tarafından Kemankeş (Okçular) Tekkesine verilen taamiyeler için bkz. BOA, C..BLD., 9/447, H. 23.06.1235 (M. 7 Nisan 1820).

²⁴ BOA, C..ML., 15/658, H. 23.08.1249 (M. 5 Ocak 1834).

²⁵ Varol, *a.g.e.*, s.147.

²⁶ Bağdad Kazası'nın Gülanber Kasabası'nda bulunan Nakşi Gülanber Tekkesi'ne gelen gidenlerin fazla olması ve verilen taamiyenin yeterli miktarda olmamasından ötürü zam yapıldığına dair bkz. BOA, C.EV., 244/12198, H. 13.03.1234 (M. 10 Ocak 1819).

²⁷ Kudüs'te Mescid-i Aksa yanında bulunan Nakşibendi Tekkesine Yafa Gümrüğü'nden yevmi otuz beş akçe taamiye tahsis edilmiştir. BOA, HAT, 1513/73, H. 29.12.1225 (M. 25 Ocak 1811).

Hazinesi'nden, mukataalardan²⁸ veya Tersane-i Amire²⁹ ambarından karşılanmıştır.³⁰

Tekke şeyhlerinin, halifelerin veya misafirlerin yeme içme ihtiyaçlarının tutarları için verilen taamiyeler bazen de Nakşi şeyhlerinin veya dervişlerin fakir hallerine binaen onlara tahsis edilmiş olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.³¹ Şeyhlere tahsis edilen taamiyeler, tekke şeyhinin vefat etmesi veya başka sebeplerden ötürü şeyhin taamiyesini alamadığı zamanlarda şeyhin ailesi veya şeyhlik yaptığı tekkedeki halifeleri devreye girmişlerdir. Şeyhin yakınları ve halifeleri bu tahsis edilen taamiyenin tekke ve zaviye taamiyesi olarak devam etmesini istemişlerdir. Böylece tekkede kalanların ihtiyaçları giderilmiş ve daha önce devam eden taamiye tahsisinin kesilmesi engellenmiştir.³²

II. Mahmud, tekkelere tahsis edilen taamiyelere yönelik çeşitli denetim mekanizmaları kurmuştur. Örneğin taamiye verilecek tekke ve zaviyeler Sultan'ın emriyle maddi gücü, nüfusu, dergahın ehl-i sünnetten bir tarikata ait olup olmadığı ve taamiye tahsisi noktasında ihtiyacının olup olmadığı gibi hususlar gizlice incelenmiştir.³³

Nakşibendi tekkelerine yapılan yardımlardan bir diğeri ise fodla yani ekmektir.³⁴ Bu ekmekler, Sultan II. Mahmud'un emriyle Tophane'den ve arabacılar fırınlarından günlük olarak, dergahlara, salihlere ve fakir fukaraya verilmiştir.³⁵ Fodla dışında Nakşi tekke ve zaviyelerine yemeklik tuz da dağıtılmıştır.³⁶

Osmanlı Devleti'nin eski bir geleneği olan zaviyelere kurbanlık koyun ve günlük et tayinatı II. Mahmud döneminde de devam etmiştir. Savaş, hastalık gibi durumların hayırla sonuçlanması veya bitmesi niyetiyle devlet tarafından

²⁸Nakşibendi tarikatına ait olan bir tekkeye Adana İhtisabı Mukaatasından taamiye tahsisi yapıldığı görülmektedir. BOA, C.EV., 139/6946, H. 09.07.1225 (M. 30 Ağustos 1810).

²⁹ İdris Bostan, "Tersane-i Amire", *DİA*, C.40, Ankara, 2011, s.513-516.

³⁰ Varol, *a.g.e.*, s.148-149.

³¹Bu hususta pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Misal; Bağdad'da Gülanber Kasabası'nda mevcut olan Nakşilere ait olan Gülanber Tekkesindeki dervişlerin fakir hallerine binaen kişi başına yevmi altmış ikişer taamiye tahsis edilmiştir. BOA, HAT, 544/26892, H. 29.12.1229 (M. 12 Aralık 1814).

³² Varol, *a.g.e.*, s.151.

³³İstanbul Anadolu Hisarı'nda bulunan Şeyh Mehmed Rumî Tekkesi şeyhi Ali Efendi taamiye isteğinde bulunmuştur. Bunun üzerine II. Mahmud Şeyhülislam'a bu şeyhin ve tekkenin araştırılmasını emretmiştir. Şeyhülislam tarafından hazırlanan raporda; Şeyh Ali Efendi'nin Nakşibendi tarikatı ahalisinden fakir biri olduğu ve kötü bir niyetinin olmadığı belirtilmiştir. BOA, HAT, 553/27361, H. 29.12.1252 (M. 6 Nisan 1837).

³⁴ Feridun Emecen, "Fodula" *DİA*, C.13, Ankara, 1996, s.167-170.

³⁵ BOA, C.BLD., 43/2143, H. 04.03.1244 (M. 14 Eylül 1828).

³⁶ BOA, C.EV., 242/12061, H. 22.05.1229 (M. 12 Mayıs 1814).

Nakşi tekkelerine kurban bağışı yapılırdı.³⁷ Ayrıca her sene Kurban Bayramı'nda da devlet, bu tekkelere saray ahalisi için kurban dağıtılırdı.³⁸ Kurban Bayramı için dağıtılan koyunlar hassa kasapbaşısının vazifesidir. Hassa kasapbaşısı tekkelerdeki şahıs sayısına göre koyun tahsisi yapmış ve bazı tekkelere bir koyun verilirken bazı tekkelere ise daha fazla koyun verilmiştir.³⁹ Nakşi tekkelerine verilen kurbanlık koyun dışında devlet, bazı dergahlara Mansure Hazinesi yönetiminde günlük lahm (et) tahsisi de yapmıştır.⁴⁰ Bir örnek olayda 28 Nisan 1835 tarihinde Bab-ı Hümayun yanında mevcut olan Nakşibendi Dergahına iki kıyye et tahsisinin yapıldığı görülmektedir.⁴¹

Nakşi tekke ve zaviyelere yapılan erzak yardımlarından diğerleri ise hınta (buğday)⁴² ile tekke mensubu kişilerin binekleri için arpa-saman ve piriñç tayinatıdır. Tekke ve zaviyelere verilen hınta bazen tekke ahalisine yetmemiş ve devlet hıntanın miktarını arttırmıştır.⁴³ İstanbul'da bulunan bazı tekke mensuplarının binekleri için Anbar-ı Amire'den karşılanmak üzere arpa ile saman tayinatı da yapılırdı.⁴⁴ Piriñç tayinatı ise devlet tarafından Matbah-ı Amire'den,⁴⁵ mukataalardan veya vakıflardan temin edilerek Nakşi tekkelerine dağıtılmaktaydı. Örnek olarak, Üsküdar Sultantepe'sindeki Nakşibendi Dergahına bir kıyye⁴⁶ ve Edirne'de bulunan Arabzade Şeyh Mehmed Efendi Tekkesine ise on kile piriñç tayinatı yapılmıştır.⁴⁷ Yemeklerin pişirilmesi için kullanılan yağ da (tereyağ) devlet tarafından tekkelere tahsis edilmiştir.⁴⁸ Ayrıca devlet, yaz aylarının sıcak geçmesinden dolayı yiyecek ve içeceklerin

³⁷ Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı İmparatorluğu'nda İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.23, 1962-1963, s.274-276; Varol, *a.g.e.*, s.160; BOA, C.ML., 780/31853, H. 29.12.1236 (M. 27 Eylül 1821).

³⁸ Zekeriya Işık, *Şeyhler ve Şahlar*, Çizgi Yayınları, Konya, 2015, s.24-25.

³⁹ BOA, C.SM., 32/1620, H. 05.12.1233 (M. 6 Ekim 1818).

⁴⁰ BOA, HAT, 527/25869, H. 29.12.1250 (M. 28 Nisan 1835).

⁴¹ BOA, HAT, 1302/50752, H. 29.12.1250 (M. 28 Nisan 1835).

⁴² Eski Kandiye Muhafızı Derviş Abdullah Paşa, Kandiye'de inşa edilen Nakşibendi tekkesine hınta (buğday) tahsisi yapılması için Sadrazam'a yazdığı dilekçe için bkz. BOA, HAT, 719/34281, H. 25.02.1225 (M. 1 Nisan 1810).

⁴³ Edirne'de mevcut olan Kaplan Baba Kadiriyye Tekkesine, Edirne Ada Mukataasından verilen buğdayın tekke erbabına yeterli gelmemesinden kaynaklı buğday bedeli arttırılmıştır. BOA, C.EV., 561/28306, H. 15.11.1250 (M. 15 Mart 1835); Başka örnekler için bkz. C.EV., 152/7570; AE. SMHD.II, 93/7775.

⁴⁴ Varol, *a.g.e.*, s.166-167.

⁴⁵ Arif Bilgin, "Matbah-ı Amire", *DİA*, C.28, Ankara, 2003, s.115-119.

⁴⁶ BOA, C.EV., 298/15173, H. 30.07.1224 (M. 10 Eylül 1809).

⁴⁷ BOA, C.EV., 345/17546, H. 14.07.1244 (M. 20 Ocak 1829); Bu konuyla alakalı çok sayıda belgeyle karşılaşmak mümkündür. Bazıları için bkz. C.EV., 332/16863; C.EV., 423/21417; C.EV., 530/26764; TS.MA.e, 1171/1.

⁴⁸ BOA, C.ML., 77/3502, H. 11.10.1226 (M. 29 Ekim 1811); C.EV., 137/6807, H. 13.10.1230 (M. 18 Eylül 1815).

soğuk tutulmalarını sağlayabilmek adına II. Mahmud'un emriyle bazı tekke ve medreselere, saray ahalisine kar ve buz dağıtımını yapmıştır.⁴⁹ Tekkelere tahsis edilen kar ve buz Hazine-i Hassa tarafından dağıtılırdı.⁵⁰

Nakşi tekkelerine devlet tarafından fodla, taamiye, et, kurbanlık koyun ve pirinç gibi yapılan yardımların temelinde birçok nedeni vardır. Devlet, ulaştırdığı bu yardımlar vasıtasıyla tekkeleri kontrol ederek denetleyebilmiştir. Böylelikle tekkelerde yaşanan herhangi bir usûlsüzlük veya yolsuzluk gibi meselelere devlet hemen müdahale edebilmiş ve gerekli önlemler alabilmiştir. Ayrıca Nakşibendi tarikatının toplumsal düzende nüfuzundan yararlanmak, yapılacak reformlarda desteklerini almak, devletin bekası için şeyhlerden dua istemek⁵¹ ve padişahın toplum ve tarikat üzerindeki saygınlığını arttırmak da devlet tarafından yapılan yardımlar ile hedeflenmiştir.⁵²

2. Muharremiyye, Mevlid ve Mirac Kandilleri İçin Tayinat Verilmesi

Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti resmî takvim başlangıcı olarak kabul edilmiş ve muharrem hicrî yılın ilk ayı olarak belirlenmiştir.⁵³ Hicrî ve Kameri ayların ilk ayı ve yeni senenin başı olan Muharrem ayı münasebetiyle tebrik amaçlı manzumeler yazılır, tekke ve camilerde ilahiler okutularak çeşitli kutlamalar yapılırdı.⁵⁴ II. Mahmud'un emriyle de yeni senenin başlangıcı için Muharremiyye adıyla çeşitli tekkelere ve tekkelerdeki tarikat mensubu kişilere her yıl hediyeler veya paralar Haremeyn Hazinesi'nden karşılanarak dağıtılırdı.⁵⁵ Nitekim, 1821 yılına ait bir kayıta muharremiyelerin dağıtılmasının amacı devletin devamlılığı ve sultanın şahsı için tarikat erbabının duasını almak olduğu vurgulanmıştır.⁵⁶ Ayrıca devlet muharremiyeler vasıtasıyla tekke ahalisinin gönüllerini hoş tutmuş ve yeni senelerini tebrik etmiştir.⁵⁷ Devlet ve tarikatın bu karşılıklı ilişkileri iki tarafın da lehine olmaktadır. Çünkü devlet meşruiyet ve toplumsal destek kazanırken tarikat ise maddi bir güç kazanmanın yanında devletin desteğini halka

⁴⁹ Galata Mevlevihanesi'nde vazifeli olan şeyhe, Ağustos sonuna kadar günlük bir denk kar verilmesi II. Mahmud tarafından emredilmiştir. BOA, *AE. SMHD.II.*, 64/4585, H. 05.07.1230 (M. 13 Haziran 1815); Özsaray, *a.g.e.*, s.282.

⁵⁰ Varol, *a.g.e.*, s.166.

⁵¹ Özsaray, *a.g.e.*, s.302.

⁵² Varol, *a.g.e.*, s.188-189, 209.

⁵³ M. Kamil Yaşaroğlu, "Muharrem", *DİA*, C.31, Ankara, 2006, s.4-5.

⁵⁴ Pakalın, "Muharremiyye", *a.g.e.*, C.2, s.566-567; Yaşaroğlu, *a.g.e.*, s.4-5.

⁵⁵ Muharrem ayı vesilesiyle tekke ve zaviyelere dağıtılan muharremiyyeler için bkz. BOA, *HAT*, 1553/45; *HAT*, 1568/44; *HAT*, 1652/1; *AE. SMHD.II.*, 115/9705.

⁵⁶ İstanbul'da bulunan tekkelere Muharrem ayının ilk günü hasebiyle iki bin dört yüz guruş Haremeyn Hazinesi'nden tahsis edilmiş ve bu tekkelerden padişah için dua edilmesi istenmiştir. BOA, *İE.HAT*, 6/573, H. 29.03.1237 (M. 24 Aralık 1821); Bir başka vesika için ayrıca bkz. *İE.HAT*, 6/588, H. 15.01.1239 (M. 21 Eylül 1823).

⁵⁷ Varol, *a.g.e.*, s.155.

göstererek hem kendi gücünü hem de devlet nezdindeki etkinliğini halka göstermiş olmaktadır.

Mevlid-i Şerif⁵⁸ ve Miraç Kadilleri'nde⁵⁹ devlet desteğiyle tekkelerde ve camilerde çeşitli ibadetler ve ayinler yapılmıştır.⁶⁰ Dergahlarda ve camilerde yapılan çeşitli programlara padişah, devlet erkanı ve halk katılmıştır. Bu çeşitli etkinliklerin masrafları bazen vakıflar tarafından bazen de devlet tarafından karşılanarak tekkelere ödemeler yapılmıştır.⁶¹ Özellikle Hz. Peygamber'in doğumu münasebetiyle icra edilen Mevlid-i Şerif kandilinde bazı tekke ve zaviyelerde yapılan etkinliklerin devlet tarafından detaylı bir şekilde planlanmasına önem verilmiştir.⁶² Mevlid-i Şerif kandili için merasim yürüyüşü yapılmış, bütün minarelerin kandilleri yakılmış ve tekkelerde, camilerde, medreselerde mevlid kıraatinde bulunulması emredilmiştir.⁶³ Nitekim devlet, kandil programları vasıtasıyla toplum ve tarikat erbabı üzerinde iyi yönde bir etki bırakarak onların teveccühünü kazanmıştır. Ayrıca, böyle programlar tekke ve dergahların devlete olan bağlılıklarını pekiştirici birer araç olmuşlardır.⁶⁴

3. Yolculuk ve Hac İçin Sağlanan Kolaylıklar

Tekke şeyhleri ve halifeleri irşad faaliyetlerinde bulunabilmek, tasavvuf öğretilerini insanlara aktarabilmek, başka bir tekkeyi ziyaret etmek veya memleketlerine gitmek gibi çeşitli sebeplerden dolayı farklı ülkelere ve şehirlere seyahat etmişlerdir. Sultan II. Mahmud, seyahat için yola koyulan tekke erbabının yol boyunca güvenliklerini sağlamak adına çeşitli askeri tedbirler aldırılmış hatta şeyhlere gidecekleri yerlerde kolaylık sağlanması veya hürmet edilmesi adına yol emri vermiştir. Verilen yol emri neticesinde tekke erbabının gittikleri yerlerde yeme-içme, binek hayvanı veya barınma gibi çeşitli ihtiyaçları karşılanmaktaydı.⁶⁵ Ayrıca ulaşımda deniz yolunu tercih eden

⁵⁸ Ahmet Özel, "Mevlid", *DİA*, C.29, Ankara, 2004, s.475-479; Mehmet Şeker, "Mevlid", *DİA*, C.29, Ankara, 2004, s.479-480.

⁵⁹ Salih Sabri Yavuz, "Miraç", *DİA*, C.30, Ankara, 2005, s.133-135; Mustafa İsmet Uzun, "Miraciyye", *DİA*, C.30, Ankara, 2005, s.135-140.

⁶⁰ Halide Aslan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mübarek Gün ve Gecelerden Kandiller", *İSTEM*, S.13, Konya, 2009, s.199-231.

⁶¹ Arşivdeki bazı belgelerden belli başlı tekkelerde kandil için yapılan ibadet ve ayinlerin devlet tarafından ne şekilde desteklendiklerini görmekteyiz. Örneğin; İstanbul Horhor'da bulunan Nakşibendi tarikatına ait olan Hindiler Zaviyesine, Halil Hamid Paşa Evkafı'ndan elli kuruş verilerek Mevlit-i Şerif kıraatinde bulunulmuştur. BOA, C.EV., 226/11280, H. 21.04.1228 (M. 23 Nisan 1813); Varol, *a.g.e.*, s.157.

⁶² Varol, *a.g.e.*, s.158.

⁶³ Şeker, *a.g.e.*, s.479-480.

⁶⁴ Varol, *a.g.e.*, s.156.

⁶⁵ Pek çok örnekten sadece bir tanesi; Abdülkadir Geylani sülalesinden olan, Şeyh Abdülcebbar Tekkesi şeyhine yol emri verilmesi ve çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesi için bkz. BOA, C.DH., 70/3496, H. 24.07.1224 (M. 4 Eylül 1809); Özsaray, *a.g.e.*, s.257.

şeyhlere de devlet kumanya ve navlun⁶⁶ ücretleri vererek rahat yolculuk etmelerini sağlamaktaydı.⁶⁷ Bir de şeyhlere, yevmiye veya yol masraflarını karşılayabilmeleri için yol parası adı verilen harcırah devlet tarafından temin edilmiştir.⁶⁸

Hadimü'l-Haremeyn unvanını Yavuz Sultan Selim Han'dan itibaren alan Osmanlı Sultanları'nın hac vazifesi için yola koyulan şeyhlerin, müritlerin veya halktan kişilerin güvenliklerini sağlamak en büyük sorumluluklarından birisi olmuştur.⁶⁹ Hac ibadetini gerçekleştirmek için yola çıkan şeyhlere de Padişah'ın emriyle yol emri verilmiştir.⁷⁰ Hac güzergah yolu üzerinde yaşamlarını idâme ettiren Arap bedevileri, hac yolunu ve coğrafyayı iyi bildiklerinden zaman zaman hac kervana saldırmışlar ve hacıların mallarına, paralarına el koymuşlardır. Osmanlı Devleti hacıların yaşadıkları sıkıntıları göz önünde bulundurarak bedevilere "surre" adı verilen içine akçe veya dinar koyulan para keseleri göndererek onlarla anlaşmıştır. Bedeviler böylelikle aldıkları surreler ile hac yolculuğunda hacılara yardımcı olarak onların ihtiyaçlarını gidermişlerdir. Söz konusu surreler şayet vaktinde verilmez veya gönderilen surrelerin miktarı bedevileri memnun etmezse, bu Arap bedevileri hac kervanına saldırarak zarar vermeye devam etmişlerdir.⁷¹

II. Mahmud hac yolculuğuna çıkan şeyhlerin, dervişlerin ve ahalinin dinlebilmeleri için hac yolu güzergahına tekkeler ve kervansaraylar⁷² da inşa ettirmiştir. Örneğin; Üsküdar'da bulunan Özbekler Tekkesi, Orta Asya'dan hac için gelen dervişlerin ihtiyaçlarını giderebilmek ve hac dönüşünde konaklamalarını sağlayabilmek için Sultan emriyle inşa edilmiştir.⁷³

4. Tekke İnşaları (Tamir ve Onarım)

II. Mahmud, kendinden önceki Osmanlı sultanları gibi tekke inşa ve tamir işlerine ehemmiyet vererek özen göstermiştir. Tekke ve devlet arasındaki

⁶⁶ Gemi için alınan taşıma ücretidir. Mehmet Ali Ünal, "Navlun", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.513.

⁶⁷ Özsaray, *a.g.e.*, s.298.

⁶⁸ Nakşi tarikatından Şeyh Said Efendi'ye verilen bin beş yüz kuruş harcırah için bkz. BOA, *C.EV.*, 216/10776, H. 25.04.1250 (M. 31 Ağustos 1834); Fehmi Yılmaz, "Harc-ı rah", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2017, s.220.

⁶⁹ Abdülkadir Özcan, "Hac", *DİA*, C.14, Ankara, 1996, s.400-408.

⁷⁰ BOA, *HAT*, 496/24364, H. 23.05.1237 (M. 15 Şubat 1822).

⁷¹ Suraiya Faroqhi, *Hacılar-Sultanlar (1517-1638)*, çev. Gül Çağalı Güven, TTK, Ankara, 1995, s.58; Ş. Tufan Buzpınar, "Surre", *DİA*, C.37, Ankara, 2009, s.58, 567-569.

⁷² 7 Ocak 1837 tarihinde biri kadınlara diğeri ise erkeklere mahsus olmak üzere hac yolculuğuna çıkanlar için kervansaraylar inşa edilmiş ve buraya Nakşibendi tarikatından es-Seyyid Şeyh Mehmed Özbekî Efendi görevlendirilmiştir. BOA, *C.EV.*, 120/5995, H. 29.09.1252 (M. 7 Ocak 1837).

⁷³ Tanman, "Özbekler Tekkesi", *DİA*, C.34, Ankara, 2007, s.121-123.

ilişkileri sıkı tutmak, şeyhlerin ve müritlerin barınabilmelerini sağlamak ve tarikat çevrelerinin desteklerini almak adına Sultan tekke imar faaliyetlerine girişmiştir.⁷⁴ Tekke ve zaviyeler; ticari yol güzergahlarına, ekonomik yönden önemli olan şehir ve bölgelere veya hacca gitmek için kervanların kullandıkları yol üstlerine inşa edilmiştir.⁷⁵ Genellikle tekke ve zaviye inşaları ve masrafları; padişah, paşalar, vezirler, beyler, şeyhler, vakıflar, toplumun ileri gelenleri tarafından ya da devlet hazinesinden karşılanarak yapılmıştır.

II. Mahmud döneminde Nakşi tekke ve zaviye inşalarıyla ilgili Osmanlı Arşivi vesikaları arasında oldukça önemli bilgilere ulaşılmaktadır. Bu makalede, bunlara dair bazı örnekler verilerek devletin bu konudaki çabasını ve siyaset anlayışını göstermek amaçlanmıştır.

5 Ocak 1810 tarihli belgeye göre; Nakşibendi tarikatı şeyhlerinden olan Feyzullah Efendi Cizre’de bir tekke inşa ettirmiş ve şeyhe, devlet hazinesinden bin yüz on sekiz akçe verilmiştir.⁷⁶ Otlukçu Yokuşu’nda Şeyhülislam Ömer Hulusi Efendi bir tekke inşa ettirmiştir. Bu tekkeyi, şeriat kurallarına uymaları ve dua etmeleri şartıyla Nakşibendi tarikatına tahsis etmiştir.⁷⁷ Padişahın arabacıbaşlarından biri olan Arif Baba (ö. 1843), Sultanahmet’te hangi tarihlerde olduğu bilinmeyen bir tekke yaptırır. Bu tekkeyi İstanbul’un meşhur meczuplarından Nakşibendi tarikatı mensubu olan Düğümlü Baba mesken tuttuğundan, burası Düğümlü Baba ismiyle anılmaya başlamıştır.⁷⁸ Çeşitli hizmetlerde bulunarak devlet kadrolarında görev alan Musa Safveti Paşa, 1845 tarihinde Eminönü’nde bağlı olduğu Halidiyye Tarikatı’na ait bir tekke inşa ettirmiştir.⁷⁹ Ayrıca tekke ve zaviyelerin ihtiyaçlarına göre çeşme, cami⁸⁰, kütüphane⁸¹ veya harem dairesi⁸² inşa edilmiştir. Bu gibi örneklerden

⁷⁴ Özsaray, *a.g.e.*, s.275.

⁷⁵ Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sufiler, Devlet ve Ulemâ (17. Yüzyıl)*, OSAV, İstanbul,2007, s.440.

⁷⁶ BOA, C.EV., 331/16838, H. 29.11.1224 (M. 5 Ocak 1810).

⁷⁷ *Câbi Tarihi*, haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK, C.2, Ankara, 2003, s.912.

⁷⁸ Mustafa Tahralı, “Rifaiyye”, *Türkiye’de Tarikatlar ve Kültür*, Ed. Semih Ceyhan, İsam Yayınları, İstanbul, 2018, s.231.

⁷⁹ Yücer, *a.g.e.*, s.559.

⁸⁰ Hacı Bektaş-i Veli Zaviyesi’ne şeyh olarak atanan Nakşibendi tarikatından Mehmed Said Efendi, 1836 yılında tekke içine bir cami-i şerif yapılmasını devletten istemesine dair bkz. BOA, HAT, 553/27362, H. 07.04.1251 (M. 2 Ağustos 1835); HAT, 553/27362, H. 29.12.1251 (M. 16 Nisan 1836).

⁸¹ Mülkiye Nazırı Pertev Paşa Nakşibendi tarikatına bağlı olup, tarikatın Üsküdar’daki Selimiye Tekkesinin içine 4 Aralık 1835 tarihinde bir kütüphane inşa ettirmiştir. Butrus Abu Manneh, “19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Nakşî-Müceddîdilik”, çev. Hür Mahmud Yücer, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2004, s.283.

⁸² Abdal Musa Zaviyesi’ne şeyh olarak atanan Nakşibendi tarikatından Halil Efendi’ye, devlet hazinesi tarafından bir hücre inşa edilmesine dair bkz. BOA, C.EV., 132/6560, H. 17.11.1252 (M. 24 Şubat 1837).

anlaşılacağı üzere 19. yüzyılda da devam eden tekke ve zaviye inşalarına, II. Mahmud'un ne kadar önem verdiğini görülmektedir. Tekke inşalarına önem verilmesinin sebebi ise; Nakşibendi tarikatına olan muhabbetin yanı sıra devletin kendini yenileme sürecinde tekke ahalsinin desteğini alma siyasetidir.⁸³

Yangın, sel, deprem, kötü hava şartları⁸⁴ veya uzun bir zamandır bakımı yapılmaması gibi nedenlerden dolayı bazı Nakşibendi tekkelerinde tamir ve onarım işlemleri gerekli görülmüştür.⁸⁵ Tamir ve onarım işlemleri, gerek devlet gerek vakıflar veya şahıslar tarafından karşılanmıştır. Aynı zamanda kimi şeyhler dergahlarının tamiri için borç almışlar ya da evlerini satarak tekke masraflarını karşılamışlardır. Tamir ve onarıma ihtiyacı olan Nakşi tekkeleri, şeyhin ve dervişlerin müracaat etmesi veyahut halktan kişilerin bildirmesi sonucunda tespit edilmiştir. Daha sonra Tamirat Müdürü tekkeyi yerinde keşfetmek, tamir için yapılacak muhtemel masrafı hesaplamak ve tekkenin tamirini ustalara yaptırmak için görevlendirilmiştir. Tekke ve zaviyelerde önemli gün ve gecelerin icra edilebilmesi ve tekkelerin halka çeşitli alanlarda hizmet veriyor olması gibi nedenlerden dolayı devlet tamirat işlemlerinde böyle hizmet gören tekkelere öncelik vermiştir.⁸⁶

Sonuç

Bu çalışmada II. Mahmud döneminde Nakşibendi tekke ve zaviyelerine devlet, vakıflar, şahıslar tarafından yapılan yardımlar ele alınmıştır. Belgeler ve araştırma eserler ışığında bu yardımların neler olduğu, miktarları, türleri, hangi tarihlerde verildikleri, tahsis edilen tekke ve zaviyelerin isimleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca Sultan tarafından vakıfları tek elde toplamak amacıyla kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin tekkelere karşı yürüttükleri hizmet faaliyetleri ve tekkelerin ekonomik yönden devlete bağımlı hale gelmeleri üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda tekkelerin dini, sosyal ve kültürel faaliyetlerinin neler olduğu ve hangi alanlarda hizmet verdiklerine değinilmiştir.

⁸³ Özsaray, *a.g.e.*, s.278.

⁸⁴ Sultan III. Selim tarafından 1805'te inşa edilen ve Nakşibendi tarikatına tahsis edilen Selimiye Cami-i Şerif ve Külliyesi kötü hava şartlarından zarar görmüş ve 1834-1836 yılları arasında II. Mahmud tarafından yeniden inşa edilerek onarılmıştır. M. Baha Tanman, "Selimiye Tekkesi", *DİA*, C.36, Ankara, 2009, s.438-439; M. Gözde Ramazanoğlu, "Selimiye Cami ve Külliyesi", *DİA*, C.36, Ankara, 2009, s.434-436.

⁸⁵ Turhal'da Şeyh Mustafa Efendi'nin inşa eylediği Nakşibendi zaviyesinin tamiri ve hamamının onarımı için beş yüz bin guruş verilmesine dair bkz. BOA, C.EV., 127/6308, H. 22.12.1237 (M. 9 Eylül 1822); Tekkelerin tamir ve onarımları için ayrıca bkz. BOA, C.EV., 385/19514; *HSD.AFT*, 1/27; *HAT*, 1302/50755.

⁸⁶ Varol, *a.g.e.*, s.141-143.

Araştırma sonucunda ise devletin kuruluş zamanında olduğu gibi 1808-1839 yılları arasında devlet ve Nakşi tarikatın dayanışma içerisinde olduğu, tarikatın irşad faaliyetlerinin yanında sosyo-kültürel faaliyetlerini devam ettirdikleri, devlet tarafından tarikata maddi-manevi çeşitli kolaylıklar sağlandığı tespit edilmiştir. Devlet ve tarikatın birbirleri ile sürekli etkileşim halinde olduğu gerek tekke ve zaviye inşalarında gerekse yapılan yardımlarla açıklamaya çalışılmıştır. Burada son tahlilde şunu belirtmek gerekir ki devlet tarafından Nakşi tekkelerine yapılan yardımların arka planında hem tekke ve ahalisini kontrol edebilmek hem de tarikatın desteğini almak gibi nedenler yatmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

AE.SMHD.II. (Mahmud II): 64/4585; 93/7775; 115/9705.

C..BLD. (Belediye): 9/447; 43/2143.

C..DH.. (Dahiliye): 70/3496.

C..EV.. (Evkaf): 120/5995; 127/6308; 132/6560; 137/6807; 139/6946; 152/7570; 216/10776; 224/11195; 226/11280; 231/11501; 242/12061; 244/12198; 277/12198; 298/15173; 305/15511; 331/16838; 332/16863; 345/17546; 385/19514; 423/21417; 496/25094; 530/26764; 561/28306; 605/30508.

C..ML.. (Maliye): 15/658; 77/3502; 780/31853.

C..SM.. (Saray): 32/1620.

HAT (Hatt-ı Hümayun): 496/24364; 527/25869; 544/26892; 553/27361; 553/27362; 719/34281; 756/35778; 1302/50752; 1302/50755; 1320/51539; 1513/73; 1553/45; 1568/44; 1652/1.

HSD.AFT (Ali Fuat Türkgeldi Evrakı): 1/27.

İE.HAT (Hatt-ı Hümayun): 6/573; 6/588.

TS.MA.e (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı): 1171/1.

Diğer Kaynaklar

Aslan, Halide; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mübarek Gün ve Gecelerden Kandiller", *İSTEM*, S.13, 2009, s.199-231.

Barkan, Ömer Lütü; "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.23, 1962-1963, s.274-276.

Berki, Şakir; "Vakıfların Gördüğü Çeşitli Hizmetler", *Vakıflar Dergisi*, S.6, 1965, s.86-91.

- Bilgin, Arif; "Matbah-ı Amire", *DİA*, C.28, Ankara, 2003, s.115-119.
- Bostan, İdris; "Tersane-i Amire", *DİA*, C.40, Ankara, 2011, s.513-516.
- Buzpınar, Ş. Tufan; "Surre", *DİA*, C.37, Ankara, 2009, s.567-569.
- Cebecioğlu, Ethem; "Ta'am", *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Rehber Yayınları*, Ankara, 1997, s.679.
- Câbî, Ömer Efendi; *Câbî Tarihi*, haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK, Ankara, 2003.
- Emecen, Feridun; "Fodula", *DİA*, C.13, Ankara, 1996, s.167-170.
- Faroqı, Suraiya; "Hacılar-Sultanlar (1517-1638)", çev. Gül Çağalı Güven, TTK, Ankara, 1995.
- Günay, Hacı Mehmed; "Vakıf", *DİA*, C.42, Ankara, 2012, s.475-479.
- Gündüz, Filiz; "Okmeydanı", *DİA*, C.33, Ankara, 2007, s.339-340.
- Gündüz, İrfan; *Osmanlılarda Devlet/Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1989.
- Işık, Zekeriya; *Şeyhler ve Şahlar*, Çizgi Yayınları, Konya, 2015, s.24-25.
- _____ *Tekkedeki İktidar*, Çizgi Yayınları, Konya, 2017, s.119.
- İpşirli, Mehmet; "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdaresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul, 1990, s.49-57.
- Kara, Mustafa; "Tekke", *DİA*, C.40, Ankara, 2011, s.368-370.
- _____ *Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005.
- Köprülü, M. Fuat; "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *Vakıflar Dergisi*, S.2, 1942, s.23-24.
- Küçük, Hasan; *Osmanlı Devleti'ni Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri; Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, TÜRDAV Yayınları, İstanbul, 1976.
- Manneh, Butrus Abu; "19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı'da Nakşî-Müceddîdilik", çev. Hür Mahmud Yücer, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2004, s.283.
- Özcan, Abdülkadir; "Güreş", *DİA*, C.14, Ankara, 1996, s.317-320.
- _____ "Hac", *DİA*, C.14, Ankara, 1996, s.400-408.
- Özel, Ahmet; "Mevlid", *DİA*, C.29, Ankara, 2004, s.475-479.

Özer, Ekrem; *Osmanlı'da Tekke ve Tarikat Islahatları II. Mahmud Dönemi ve Sonrası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2007.

Özсарay, Mustafa; *Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı'da Devlet-Tekke İlişkileri (XIX. Yüzyıl)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2018.

Öztürk, Nazif; "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", *DİA*, C.11, Ankara, 1995, s.521-524.

Pakalın, Mehmet Zeki; "Taamiye", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, C.3, İstanbul, 1983, s.363.

_____ "Muharremiyye", C.2, s.566-567.

Ramazanoğlu, M. Gözde; "Selimiye Cami ve Külliyesi", *DİA*, C.36, Ankara, 2009, s.434-436.

Şeker, Mehmed; "Mevlid", *DİA*, C.29, Ankara, 2004, s.479-480.

Tahrallı, Mustafa; "Rifaiyye", *Türkiye'de Tarikatlar ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, İsam Yayınları, İstanbul, 2018.

Tanman, M. Baha - Parlak, Sevgi; "Tekke", *DİA*, C.40, Ankara, 2011, s.370-379.

Tanman, M. Baha; "Hindiler Tekkesi", *DİA*, C.18, Ankara, 1998, s.67-69.

_____ "Özbekler Tekkesi", *DİA*, C.34, Ankara, 2007, s.123-124.

_____ "Selimiye Tekkesi", *DİA*, C.36, Ankara, 2007, s.438-439.

Uzun, Mustafa İsmet; "Miraciyye", *DİA*, C.30, Ankara, 2005, s.135-140.

Ünal, Mehmet Ali; "Navlun", *Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yayınları*, İstanbul, 2011, s.513.

Varol, Muharrem; *Bektaşilik İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2011.

Yaşaroğlu, M. Kamil; "Muharrem", *DİA*, C.31, Ankara, 2006, s.4-5.

Yavuz, Salih Sabri; "Mir'ac", *DİA*, C.30, Ankara, 2005, s.133-135.

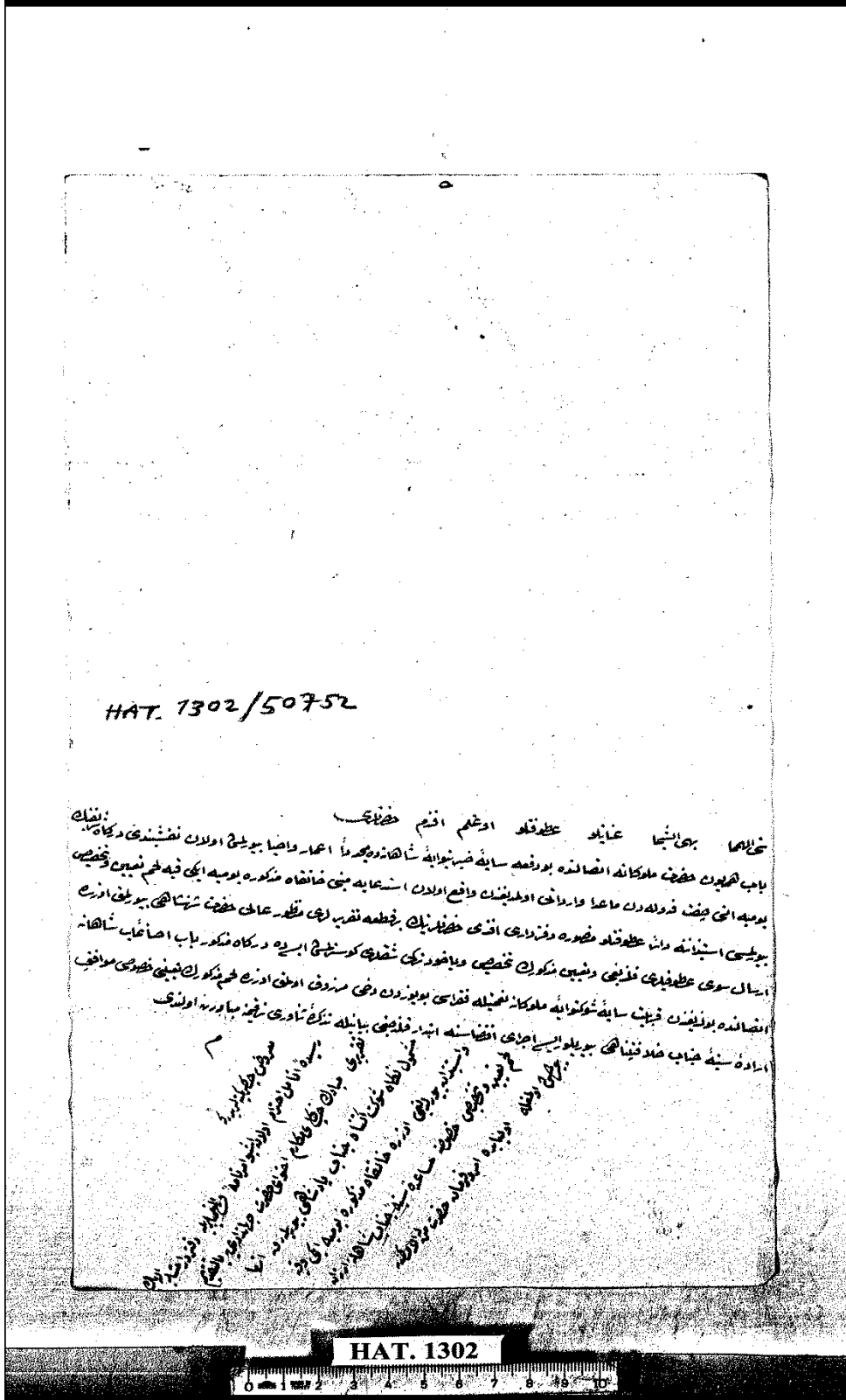
Yılmaz, Fehmi; "Harc-ı rah", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbe Yayınları, İstanbul, 2017, s.220.

Yılmaz, Necdet; *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sufiler, Devlet ve Ulemâ (17. Yüzyıl)*, OSAV, İstanbul, 2007.

Yılmaz, Ömer; *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2019.

Yıldırım, Nuran; "Misikinler Tekkesi", *DİA*, C.30, Ankara, 2005, s.185-186.

Yücer, Hür Mahmud; *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002.

Bab-1 Hümayun yanında bulunan Nakşibendi dergahına iki kıyye et tahsisi yapıldığına dair.

1927-1950 YILLARI ARASINDA ANTALYA'NIN NÜFUSU VE DEMOGRAFİK YAPISI

Esin Yüzbaşı¹

Özet

Türkiye'nin güneyinde yer alan Antalya, Akdeniz kıyısındaki merkezi ile Türkiye'nin en önemli turizm şehirlerinden biridir. Antalya'nın kuzeyinde Burdur, Isparta ve Konya; Doğusunda Karaman ve Mersin, batısında da Muğla bulunmaktadır. Türkiye'de demografik olarak ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmıştır. 1927 yılından sonra ise 1935 yılında nüfus sayımı yapılmış ve ardından her beş yılda bir nüfus sayımı tekrarlanmıştır. Bu çalışmada hem Akdeniz Bölgesinin hem de ülkemizin en önemli turizm merkezlerinden biri olan Antalya ilinin 1927-1950 yılları arasında nüfusun demografik yapısı ele alınmıştır. Bu demografik yapı çalışmasında Antalya ve ilçelerinin nüfusu, şehir ve köy nüfusları, cinsiyet durumuna göre nüfus, okuryazarlığa, dinlere, konuştuğu dillere, engelli durumuna, meslek durumlarına, doğduğu yerlere göre nüfus ile birlikte doğum ve ölüm sayıları, ölüm sebepleri, evlenme ve boşanma sayıları aktararak, Antalya ilinin 1927-1950 yılları arasındaki toplum yapısı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ortaya çıkmasında ana veri kaynağı olarak Türkiye İstatistik Kurumu'ndan faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nüfus, Demografik, Nüfus Hareketleri, Antalya, Cumhuriyet.

THE POPULATION AND DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF ANTALYA BETWEEN THE YEARS 1927-1950

Abstract

Antalya which is located on the south of Turkey is one of Turkey's most important tourism cities with its centre on the Mediterranean Sea coast. There are Burdur, Isparta and Konya in the north of Antalya; Karaman and Mersin in the east of it and also Muğla is in the west of it. The first census was conducted in 1927 as a demographic in Turkey. After 1927, a census was made in 1935 and then a census was repeated every five years. In this study, the demographic structure of the population of Antalya, which is one of the most important tourism centers of both the Mediterranean Region and our country, between 1927-1950 is discussed. The population of Antalya and its districts, the population of cities and villages, population by gender, literacy, religions, languages spoken, disabled status, occupation status, the number of births and deaths, causes of death, number of marriage and divorce, together with the population according to their place of birth, The society structure of Antalya province between 1927-1950 was tried to be revealed. It is benefited from Turkey Statistics Institute as the main data source in the study.

Keywords: Population, Demographics, Population Movements, Antalya, Republic.

Giriş

Osmanlı'da idari ihtiyaçların yanı sıra askeri ihtiyaçları karşılamak için geliştirilen nüfus istatistikleri, kalıcı nüfus kayıt sistemi ve arazi incelemeleri açısından 19. yüzyılın önemli kaynakları olmuştur (Moğol, 1991, s.128). 1831

¹ Dr., Konyaaltı, Antalya, e-posta: esinn-38@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0685-6120.

yılındaki nüfus sayımında (askerlikle yükümlü erkek nüfusun sınıflandırılması) Anadolu'daki nüfusun tahmini olarak 9-10 milyon olduğu, Antalya şehrinin nüfusunun da 18.000 kadar olduğu tahmin edilmektedir (Moğol, 1991, s.128).

19.yy'da nüfus sayımları adına bir diğer önemli kaynakta yıllıklar olmuştur. Salnameler olarak ta adlandırılan yıllıklar, 1847'de yayınlanmaya başlamış olup, tüm Osmanlı nüfusu ilk defa 1877-1878 yıllığında verilmiştir (Karpat, 2010, s.35-37). Vilayetlerin nüfusu ise; 1868 yılında yayınlanan salnamelerde verilmiştir (Karpat, 2010, s.37).

19. yy'da Mersin, Karaman, Burdur, Isparta, Aksaray, Niğde ve Nevşehir ile birlikte Konya vilayetinin bir sancağı olan Antalya'nın Nüfus Nazırlığını (Bakanı) Hüseyin Ağa yapmıştır (1868 Konya Vilayet Salnamesi, 2008, s.97). 1868 Konya Vilayet Salnamesinde, Teke Sancağı Mutasarrıflığının bir kazası olan Antalya'nın idari bölünmesi; Mea Estanoz Antalya kazası ve Mortana nahiyesi şeklindedir. 105 mahalle ve köyü bulunan Mea Estanoz Antalya kazası'nın Müslüman ve Hıristiyan nüfusu 14.184 olup, 4 mahalle ve köye sahip olan Mortana Nahiyesinin nüfusu ise 873 olmuştur. (1868 Konya Vilayet Salnamesi, 2008, s.106).

1882 Konya Vilayet Salnamesinde; Alâiye, Akseki, Elmalı, Kaş ve Antalya ile birlikte beş kazası bulunan Teke Sancağının 84.181 nüfusu olup, Antalya'nın nüfusu; 33.527 Müslüman, 22 Ermeni ve 1.788 Rum olmak üzere toplamda 35.377 olmuştur (1882 Konya Vilayet Salnamesi, 2012, s.161).

Antalya, 1904 yılında Konya Vilayetine bağlı bir sancak olurken, Antalya'nın kazaları; Akseki, Antalya, Elmalı, Alâiye ve Kaş'tır. Aynı yılda Antalya'nın nüfusu 97.089'dir. Bu nüfusun 90.164'ü Müslüman, 403'ü Kıpti, 155'i Musevi ve 6.397'si Hıristiyan nüfus olup, Antalya Sancağının toplam nüfusu ise 232.740 olmuştur (1904 Konya Vilayet Salnamesi, 2007, s.129). 1919 yılına gelindiğinde Antalya Vilayetinin nüfusunun 236.000 olmuştur (B.D.İ.E, 2003, s.61). 30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da Türk ve Rum nüfusun mübadele edilmesi adına anlaşma imzalanmıştır. Bu protokole göre Antalya'daki Rumlar Yunanistan'a gönderilmiştir. Antalya'nın 1914 nüfusuna bakıldığında; Müslüman nüfus 235.762, Rum nüfus 12.385 ve Ermeni nüfus ta 639 olarak tanımlanmıştır (Tosun, 2006, s.249-252).

Bu çalışmada; Türkiye'de demografik olarak ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 nüfus sayımından başlanarak, 1935 nüfus sayımı ve daha sonra her beş yılda bir tekrarlanan 1940, 1945, ve 1950 nüfus sayımları ışığında Antalya ilinin demografik yapısı ele alınmıştır. Bu demografik yapı çalışmasında ana veri kaynağı olarak Türkiye İstatistik Kurumu'ndan faydalanılmış olup, Antalya ve ilçelerinin nüfusu, şehir ve köy nüfusları, cinsiyet durumuna göre nüfus, okur-yazarlık, dinlere, konuştuğu dillere, engelli durumuna, meslek durumlarına ve

doğduğu yerlere göre nüfus ile birlikte doğum ve ölüm sayıları, ölüm sebepleri, evlenme ve boşanma sayıları ele alınarak Antalya'da yaşayan toplumun yapısı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

1. 1927-1950 Döneminde Antalya ve İlçelerinin Nüfusu

Antalya hem Akdeniz Bölgesinin hem de ülkemizin en önemli turizm merkezlerinden olup; kuzeyinde Burdur, Isparta ve Konya; doğusunda Karaman ve Mersin, batısında ise Muğla bulunmaktadır (Antalya Valiliği, 25.12.2020). Batı Akdeniz Bölgesini oluşturan Antalya, Isparta ve Burdur şehirlerinin en büyüğü olan Antalya, Türkiye topraklarının %2,7'sine sahiptir. Tarihi, doğal, kültürel ve çevresel bir zenginliğe sahip olan Antalya, önemli kıyı kentlerindedir. (Manavoğlu & Kutlu, 2010, s. 192-193).

Cumhuriyeti döneminde toplum nüfusunu betimleyen bir veri tabanının bulunmaması problem olarak görülmüş olup, bu düşünce 1927 nüfus sayımına zemin hazırlamıştır. Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımı olan 1927 nüfus sayımı hazırlıklarına bakıldığında; 3 Mayıs 1926 tarihinde Başvekalete bağlı olan bir Merkezi İstatistik Dairesi kurulmuş, Belçikalı İstatistikçi ve Uluslararası İstatistik Enstitüsünde üye olan Camille Jacquart bu kurumun başına getirilmiştir. İsmet Paşa tarafından "Umumi Tahrir-i Nüfus İcrası Hakkında 1/954 Numaralı Kanun Layihası ve Dahiliye, Adliye ve Muvazene-i Maliye Encümenleri Mazbataları" meclise sunulmuş olup, özellikle de savaş ve mübadele sonrasında genel nüfus sayımının yapılması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Görüşmelerin ardından dokuz maddeden oluşan "Umum-i Tahrir-i Nüfus İcrası Hakkında Kanun" çıkarılarak nüfus sayımı böylece kanuna bağlanmıştır (Dinç, 2012, s.72-74).

1927 yılı nüfus sayımında; Akçadağ, Akseki, Alâiye, Elmalı, Finike, Kaş, Korkuteli, Manavgat ve Serik olmak üzere 9 kazası bulunan (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.124-126) Antalya'nın nüfusu 204.372'dir (T.C.B.İ.U.M., 1929b, 1929, Ankara, s.11). Bu nüfusun 93.212'si erkek, 111.160'ı kadındır (T.C.B.İ.U.M., 1929a, s.5). Antalya bu nüfusuyla, Akdeniz Bölgesinde yer alan Adana, Cebelibereket, İçel ve Mersin arasında 227.718 nüfuslu Adana'dan sonra 2. sırada yer almıştır. 3.sırada 119.107 nüfuslu Mersin, daha sonra 107.694 nüfuslu Cebelibereket ve en sonda 90.940 nüfuslu İçel gelmiştir (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.11).

Antalya'da 1927 yılında durağan nüfus hareketleri ve göç hareketlerinin azlığı nedeniyle nüfus artışının da fazla olmadığı görülmüştür. Kaleiçi ve çevresinde yerleşimin daha yoğun olduğu ilde, tarım ve ticaretle uğraşmıştır (Manavoğlu & Kutlu, 2010, s.192-193). 1927 nüfus sayımına göre; Antalya nüfusunun %39.09'una karşılık gelen yaklaşık 79.889 kişi evli, %49,88'e karşılık gelen yaklaşık 101.941 kişi 19 yaşından daha büyüktür (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.21). Aynı yılda Antalya şehir merkezi 10.000-20.000 arası nüfusu olan 39 şehir

arasında yer almış ve Antalya merkez 17.365 nüfusu ile bu 39 şehir arasında en yüksek nüfusa sahip 4.şehir olmuştur. Antalya merkezin 17.365 nüfusunun 8.329'u erkek iken 9.036'u kadındır (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.17). 1927 yılında Antalya'da 61.416 hane bulunmakta olup, bu hanelerin 48.645'inde ikameti bulunanlar otururken, 755'inde ikameti bulunmayanlar oturmuştur. Geriye kalan 12.016 hane ise diğer hanelerdir (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.69).

Antalya ilinin demografik yapısının daha iyi anlaşılabilmesi adına ilçe nüfusları da önem arz etmektedir. 1927-1950 döneminde yapılan nüfus sayımlarına göre Antalya'nın ilçelerine göre nüfusları şöyledir: (T.C.B.İ.U.M., 1929a, s.5, T.C.B.D.İ.G.D., 1936, s. 5; T.C.B.D.İ.G.M., 1941a, s. 117; T.C.B.D.İ.G.M, 1950, s. 21; T.C.B.D.İ.G.D., 1961, s. 12):

İlçeler	1927	1935	1940	1945	1950
Merkez	36.324 (%17,77)	47.697 (%19.66)	51.101 (%19.93)	56.935 (%20.47)	62.461 (%20.06)
Akseki	24.679 (%12,08)	27.897 (%11.50)	25.151(%9.81)	26.919 (%9.68)	25.302 (%8.12)
Alanya (Alâiye)	34.442 (%16,85)	39.855 (%16.43)	35.259 (13.75)	37.971 (%13.65)	29.288 (%9.40)
Elmalı	16.212 (%7,93)	20.481 (%8.44)	22.654 (%8.84)	22.496 (%8.09)	24.047 (%7.72)
Finike	15.116 (%7,40)	18.938 (%7.81)	19.305 (%7.53)	23.333 (%8.39)	27.635 (%8.87)
Gündoğmuş	-	-	11.645 (%4.54)	11.224 (%4.03)	12.245 (%3.93)
Kaş	19.863 (%9,72)	22.520 (%9.28)	23.304 (9.09)	23.560 (%8.47)	27.037 (%8.68)
Korkuteli	25.416 (%12,44)	27.115 (%11.18)	30.046 (%11.72)	31.226 (%11.23)	35.097 (%11.27)
Manavgat	17.441 (%8,53)	20.405 (%8.41)	19.410 (%7.57)	22.725 (%8.17)	28.409 (%9.12)
Serik	14.882 (%7,28)	17.701 (%7.30)	18.491 (%7.21)	21.789 (%7.83)	26.789 (%8.60)
Gazipaşa	-	-	-	-	13.132 (%4.22)
Toplam	204.372 (%100)	242.609 (%100)	256.366 (%100)	278.178 (%100)	311.442 (%100)

Yukarıdaki tablodan da anlaşılmaktadır ki; 1927-1950 yılları arasında Antalya'nın toplam nüfusu her nüfus sayımında artmıştır. 1927-1950 döneminin her nüfus sayımında en fazla nüfus hep merkez ilçede olmakla birlikte nüfus her sayımda artmıştır. Merkez ilçenin nüfus oranı 1927 sayımında %17,77 olurken, diğer sayımlarda yaklaşık olarak hep %20 seviyelerinde kalmıştır. 1927 yılında ilçeler arasında en az nüfusu bulunan ilçenin %7,28 nüfus oranı ve 14.882 nüfusu ile Serik ilçesi olduğu görülmektedir. 1935 nüfus sayımında yine en az nüfusa sahip ilçe Serik olmuş ve nüfus oranı hemen hemen 1927 sayımı ile aynı kalırken nüfusu 17.701'e yükselmiştir. 1940 yılına gelindiğinde ise; 1935'de ilçe olmayan ancak 1940 yılında ilçe olan Gündoğmuş %4,54 oranında 11.645 nüfusuyla 1940 yılında en az nüfusa sahip ilçe olmuştur. Gündoğmuş ilçesi 1945 yılında da en az nüfusa sahip ilçe olması durumunu %4,03 oranıyla korumuştur. 1950 yılında ise Gazipaşa'nın ilçe olmasıyla birlikte Antalya'nın ilçe sayısı 10'a çıkmıştır. Gazipaşa yeni ilçe olmasına rağmen 1950 yılında yine 1935-1940 yıllarında olduğu gibi Gündoğmuş ilçesi Antalya'nın en az nüfuslu ilçesi olmuştur. Yine yukarıdaki tabloya bakıldığında; 1927-1950 dönemindeki nüfus sayımlarına göre Antalya'da ki her bir ilçeye bakıldığında; Merkez ilçe, Finike, Kaş, Korkuteli ve Serik ilçelerinin nüfusu devamlı artmıştır. Ancak diğer ilçelerin bazı nüfus sayıları ve nüfus oranlarında azalmalar olsa da bu oranlar çok fazla değişmemiştir. 1950 yılında Alanya'nın nüfusunun 9.000 civarı azalmasında, aynı yılda Gazipaşa'nın Alanya'dan ayrılarak ayrı bir ilçe olmasının etkisi olmuştur. Antalya'da 1927-1945 yılları arasında, merkez ilçeden sonra en fazla nüfusa sahip olan ilçe Alanya iken 1950 yılında Korkuteli ilçesi en fazla nüfusa sahip 2. ilçe özelliğini almıştır.

Antalya'nın 1927-1950 yılları arasında toplam nüfusuna bakıldığında ise; 1927-1935 yılları arasında Antalya'nın toplam nüfusu %18,71 oranında artmıştır. 1935-1940 yılları arasında %5,67, 1940-1945 yılları arasında %8,51 ve 1945-1950 yılları arasında ise %11,96 oranında artmıştır. 1927-1950 yılları arasında ise Antalya'nın toplam nüfusu %52,39 oranında artış görülmüştür.

Ayrıca 1927-1950 döneminde Antalya'nın nüfus yoğunluğu 10'dan 15'e yükselirken, il nüfusunun Türkiye'nin toplam nüfusunda ki payı ise; yaklaşık olarak binde 15 olarak aynı kalmıştır. Halbuki, II. Dünya Savaşı zamanına denk gelen 1940-1945 yılları arasında, Türkiye'nin ortalama nüfus artış hızında azalma görülürken, Antalya'nın toplam nüfus artışı hızı yükselmiştir. Bu durum özellikle II. Dünya Savaşı'nın etkisinde bulunan bu yıllarda ülke genelinde görülen doğurganlıktaki gerilemenin, göreceli olarak kapalı ekonomisi bulunan Antalya için geçerli olmadığını göstermektedir (Güneş & Güneş, 2006, s. 301-302). Cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımından itibaren Antalya'da nüfusun gelişim hızı farklılıklar olsa da genel olarak bakıldığında sürekli artış eğilimi görülmüştür (Sarı, 2010, s. 60).

2. 1927-1950 Döneminde Antalya ve İlçelerinin Nüfusu ve Demografik Yapısı

2.1. Cinsiyet Durumuna Göre Antalya'nın Nüfusu

Cinsiyet kavramının toplum hayatında önemli bir yeri olup, toplumsal hareketlilikte de etkili olduğu görülmektedir. 1927-1950 yılları arasında Antalya'nın şehir ve köy nüfuslarına ait erkek ve kadın nüfus bilgileri şöyledir (D.İ.E., 2000, s. 44):

Yıllar	Şehir Nüfusu			Köy Nüfusu			Toplam			Önceki sayıma göre artış miktarı ve oranı
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	
1927 ²	17.253	18.280	35.533 (%17,2)	77867	92870	170.737 (%82,8)	95.120 (%46)	111.150 (%54)	206.270 (%100)	-
1935	22.003	21.854	43.857 (%18)	93207	105545	198.752 (%82)	115.210 (%47,5)	127.399 (%52,5)	242.609 (%100)	36.339 (%17,6)
1940	26.014	23.889	43.903 (%17,1)	97383	109080	206.463 (%82,9)	123.397 (%48)	132.969 (52)	256.366 (%100)	13.757 (%5,7)
1945	24.085	24.629	48.714 (%17,5)	110629	118835	229.464 (%82,5)	134.714 (%48,4)	143.464 (%51,6)	278.178 (%100)	21812 (%8,5)
1950	26.928	27.044	53.972 (%17,3)	125025	132445	257.440 (%82,7)	151.953 (%48,8)	159.489 (%51,2)	311.442 (%100)	33.264 (%11,96)

Bu tablodan anlaşılmaktadır ki; 1927-1950 yılları arasında her yeni nüfus sayımında nüfusun arttığı ve en fazla artışın olduğu %17,6 ile 1927-1935 yılları arasında olduğu görülmüştür. Ancak 1927-1935 yılları arasında 8 yıl mevcut olup diğer nüfus sayımları arasında 5'er yıl mevcuttur. 5'er yıl ara ile nüfus sayımı yapılan 1935-1950 yılları arasında ise en fazla artışın olduğu dönem 1945-1950 yılları arasında olmuş olup, bu yıllar arasında nüfus 33264 (%11,96 oranında) kişi artmıştır. En az nüfusun arttığı dönem ise 13757 kişi ile 1935-1940 yılları arasında olmuştur. 1927-1950 yılları arasında yapılan nüfus sayımlarının her birinde şehir nüfusu oranı %17-%18 aralığında olup, köyler nüfusunun oranı ise %82-%83 aralığında kalmıştır. Bu bilgilere göre; 1927-1950 yılları arasında nüfusun çoğunluğunu köyler oluşturmuş ve her 5 kişiden 4'ü köylerde yaşarken 1'inin şehir merkezlerinde yaşadığı ve kadın nüfusun erkek nüfustan %1-%4 oranında fazla olduğu görülmüştür.

² 1927'de Antalya'nın nüfusu başka bir kaynakta 93.212'si erkek ve 111.160'ı kadın olmak üzere 204.372 olarak belirtilmektedir (T.C.B.İ.U.M., 1929a, s.5).

Antalya'daki köy nüfus oranının şehir nüfus oranına göre üstünlüğü, ildeki ekonomik faaliyetlerin çoğunluğunu zirai faaliyetlerin oluşturduğunu göstermektedir (Antalya İl Yıllığı 1967, 1968, s.81).

2.2. Antalya'nın İlçelerinin Şehir, Nahiye ve Köyler Nüfusu

1927'de yapılan nüfus sayımında şehir, nahiye ve köyler nüfusu ayrıca yapılmamış olup, 1927'deki Antalya'nın ilçelerinin cinsiyete göre dağılımları şöyle olmuştur (T.C.B.İ.U.M., 1929a, s.5; Dinç, 2012, s.77)

İlçeler	İlçeler Nüfusu		
	Erkek	Kadın	Toplam
Merkez	17.373	18.951	36.324
Akseki	9.807	14.872	24.679
Alâiye	15.167	19.275	34.442
Elmalı	7.418	8.794	16.212
Finike	7.168	7.945	15.113
Kaş	9.042	10.821	19.863
Korkuteli	11.853	13.553	25.416
Manavgat	8.168	9.273	17.441
Serik	7.206	7.676	14.882
Toplam	93.212	111.160	204.372

1927 yılında Antalya'nın 204.372 nüfusu bulunmuş olup, bu nüfusun 93.212'si erkek ve 111.160'ı kadın olmuştur. En çok nüfus 36.324 kişi ile merkez ilçede bulunurken, en az nüfus 14.882 nüfuslu Serik ilçesinde olmuştur. Merkez ilçeye en yakın nüfusa sahip olan ilçe 34.442 nüfusu ile şimdiki adı "Alanya" olan Alâiye ilçesi, daha sonra en fazla nüfusa sahip ilçe ise 25.416 nüfus ile Korkuteli ilçesi olmuştur. 1927'deki bu nüfusta en dikkat çekici olan ise Akseki nüfusunda bulunan kadın nüfusun erkek nüfusundan %51,64 oranında fazla olmasıdır. Kadın ve erkek nüfusun birbirine en yakın olduğu ilçe ise Serik ilçesi olmuş olup, burada kadın nüfus erkek nüfustan %6,52 oranında (470 kişi) fazladır.

1935 yılında yapılan ikinci nüfus sayımının öncesinde nüfus kayıtları hususundaki sorunları çözmek adına 1933 yılında 2330 Sayılı Af Kanunu, 1934 yılında da Soyadı Kanunu çıkarılmıştır. Ayrıca yine 1934'te 2576 sayılı Gizli Nüfusların Yazımı'na Dair Kanun çıkarılarak, bu kanun 1 Eylül 1934 tarihinde tüm belediye ve muhtarlıklara bildirilmiştir. Ayrıca 15 Ekim 1934 tarihine kadar nüfusa eksik bildirim yapan kişilerin bu eksiklikleri gidermesi aksi halde cezai işlem uygulanacağı bilgisi de verilmiştir (Başaran, 2020, s. 490).

1935 yılında Antalya'nın ilçeleri ve nahiye-köylerinin nüfuslarının cinsiyete göre dağılımları şöyle olmuştur (T.C.B.D.İ.G.D., 1936, s. 5):

İlçeler	Şehir Nüfusu			Nahiye ve Köyler Nüfusu			Toplam		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Genel Toplam
Merkez	11.920	11.073	22.993	12.134	12.570	24.704	24.054	23.643	47.697
Akseki	1.531	1.947	3.478	10.015	14.404	24.419	11.546	16.351	27.897
Alanya	2.417	2.695	5.112	15.824	18.919	34.743	18.241	21.614	39.855
Elmalı	2.247	2.305	4.552	7.890	8.039	15.929	10.137	10.344	20.481
Finike	683	561	1244	8.533	9.161	17.694	92.16	9.722	18.938
Kaş	534	333	867	10.213	11.440	21.653	10.747	11.773	22.520
Korkuteli	1.896	2.124	4.020	10.914	12.181	23.095	12.810	14.305	27.115
Manavgat	452	474	926	9.398	10.081	19.476	9.850	10.555	20.405
Serik	323	342	665	8.286	8.750	17.036	86.039	9.092	17.701
Toplam	22.003	21.854	43.857	93.207	105.545	198.752	115.210	127.399	242.609

Tablodan anlaşılmaktadır ki; 1935 yılında Antalya'nın toplam nüfusu 242.609 olup, bunların 115.210 (%47,5)'u erkek, 127.399 (%52,5)'u kadındır. 1935 yılında nüfusun %82'si nahiye ve köylerde bulunurken %18'i ilçe merkezlerinde yer almıştır. 1935 yılında Antalya'nın merkez ilçe dahil olmak üzere toplam 9 ilçesi olduğu ve bu ilçeler arasında nüfusu en çok olan ilçe 47.697 (%19,7) ile merkez ilçe olup, daha sonra sırasıyla 39.855 (%16,4) nüfus ile Alanya, 27.897 (%11,5) nüfus ile Akseki, 27.115 (%11,8) nüfus ile Korkuteli, 22.520 (9,3) nüfus ile Kaş, 20.481 (%8,44) nüfus ile Elmalı, 20.405 (%8,41) nüfus ile Manavgat, 18.938 (%7,8) nüfus ile Finike ve 17.701 (%7,3) nüfus ile Serik gelmiştir. İlçelerin her birinde nüfusun çoğunluğunu nahiye ve köylerin oluşturduğu görülmektedir. 1935 yılında ilçelerde bulunan köyler ve nahiye nüfuslarına bakıldığında ise ilk sırada 34.743 (%17,5) nüfusuyla Alanya gelmekte olup, daha sonra sırasıyla 24.704 (%12,4) nüfuslu merkez ilçe, 24.419 (12,3) nüfuslu Akseki, 23.095 (%11,6) nüfuslu Korkuteli, 21.653 (%10,9) nüfuslu Kaş, 19.476 (%9,8) nüfuslu Manavgat, 17.694 (%8,9) nüfuslu Finike, 17.036 (%8,6) nüfuslu Serik ve en sonda 15.929 (%8) nüfuslu Elmalı gelmektedir. İlçe merkezlerine göre nüfusun en çok olduğu ilçe 22.993 (%52) nüfus ile merkez ilçe, ardından sırasıyla 5.112 (%11,7) nüfuslu Alanya, 4.552 (%10,8) nüfuslu Elmalı, 4.020 (%9,2) nüfuslu Korkuteli, 3.478 (%7,9) nüfuslu Akseki, 1.244 (%8) nüfuslu Finike, 926 (%2,1) nüfuslu Manavgat, 867 (%2) nüfuslu Kaş ve 665 (%1,5) nüfuslu Serik görülmektedir. Aynı yılda Serik ilçesi gerek ilçe merkezi olsun gerekse nahiye ve köyler nüfusu bakımından olsun en az nüfusa sahip ilçedir. Ayrıca, aynı yılda gerek ilçe merkezleri olsun gerekse nahiye ve köylerdeki nüfus olsun kadın ve erkek nüfusun birbirine yakın olduğu da görülmektedir.

1935'te Antalya Merkez ilçe ve Alanya, şehir nüfusunu oluşturan ve ticari faaliyetlerin yapıldığı yerler olsa da ilde kır ekonomisi hakim olup, kır nüfusu şehir nüfusuna göre daha fazladır ve ekonomiye şehirden çok kırlar yön vermektedir.

1940 Genel nüfus sayımına göre Antalya'nın 10 ilçesinin nüfusu şu şekildedir (T.C.B.D.İ.G.M., 1941a, s. 117):

İlçeler	Şehir Nüfusu			Nahiye ve Köyler Nüfusu			Toplam		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Genel Toplam
Merkez	13.622	11.335	24.957	12.904	13.240	26.144	26.526	24.575	51.101
Akseki	1.374	2.077	3.451	9.160	12.540	21.700	10.534	14.617	25.151
Alanya	2.482	2.680	5.162	18.833	16.264	30.097	16.315	18.944	35.259
Elmalı	3.117	2.455	5.572	8.246	8.836	17.082	11.363	11.291	22.654
Finike	795	609	1.404	8.541	9.360	17.901	9.336	9.969	19.305
Gündoğmuş	1.071	1.220	2.291	4.244	5.110	9.354	5.315	6.330	11.645
Kaş	487	266	753	10.579	11.972	22.551	11.066	12.238	23.304
Korkuteli	1.951	2.178	4.129	12.477	13.440	25.917	14.428	15.618	30.046
Manavgat	616	546	1.162	8.748	9.500	18.248	9.364	10.046	19.410
Serik	499	523	1.022	8.651	8.818	17.469	9.150	9.341	18.491
Toplam	26.014	23.889	49.903	97.383	109.080	206.463	123.397	132.969	256.366

Bu tablodan görülmektedir ki; Antalya'nın 1940 yılında en fazla nüfusa sahip ilçesi 51.101 (%19,9) nüfusu ile merkez ilçe, en az nüfusa sahip ilçesi ise 11.645 (%4,5) nüfusu ile Gündoğmuş'tur. Yine bu yılda merkez ilçeden sonra nüfusu çoktan aza doğru olan ilçelere bakılacak olursa; 35.259 (%13,8) nüfus ile Alanya, 30.046 (%11,7) nüfus ile Korkuteli, 25.151 (%9,8) nüfus ile Akseki, 23.304 (%9,1) nüfus ile Kaş, 22654 (%8,8) nüfus ile Elmalı, 19.305 (%7,5) nüfus ile Finike, 19.410 (%7,6) nüfus ile Manavgat ve 18.491 (%7,2) nüfus ile Serik olduğu görülmektedir. Kadın ve Erkek nüfusta ise Akseki dışındaki ilçelerde hemen hemen yakın sonuçlar bulunmaktayken Akseki'nin kadın nüfusu (%58,2) erkek nüfus (%41,8)'tan 4.083 fazladır. 1940 yılı ilçe merkezlerinin nüfuslarına bakıldığında da 24.957 (%50) nüfusu ile merkez ilçenin yine en çok nüfusa sahip ilçe olduğu ve en az nüfusa sahip ilçenin ise 753 nüfus ile Kaş olduğu, Kaş ilçesinin şehir merkezleri arasında %1,5 oranında nüfusa sahip olduğu görülmektedir. İlçeler bünyesinde bulunan nahiye ve köylerin nüfusları bakımından ise Alanya ilçesi nüfus bakımından 30.097 (%14,6) nüfusu ile ilk sırada yer alırken son sırada 9.354 (%0,5) nüfusu ile Gündoğmuş ilçesi yer almaktadır.

1945 yılında Antalya'nın ilçelerinde nüfusun ilçe, bucak ve köylerde cinsiyete göre dağılımı şu şekildedir (T.C.B.D.İ.G.M, 1950, s. 21):

İlçeler	İlçe Merkezi Nüfusu			Bucak ve Köyler Nüfusu			Toplam		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Genel Toplam
Merkez	12.443	12.594	25.037	16.225	15.673	31.898	28.668	28.267	56.935
Akseki	1.360	1.849	3.209	10.072	13.638	23.710	11.432	15.487	26.919
Alanya	2.985	2.899	5.884	15.164	16.923	32.087	18.149	19.822	37.971
Elmalı	2.669	2.548	5.217	8.445	8.834	17.279	11.114	11.382	22.496
Finike	658	594	1.252	10.871	11.210	22.081	11.529	11.804	23.333
Gündoğmuş	457	477	934	4.713	5.577	10.290	5.170	6.054	11.224
Kaş	335	253	588	11.058	11.914	22.972	11.393	12.167	23.560
Korkuteli	1.846	2.154	4.000	13.360	13.866	27.226	15.206	16.020	31.226
Manavgat	584	509	1.093	10.568	11.064	21.632	11.152	11.573	22.725
Serik	748	752	1.500	10.153	10.136	20.289	10.901	10.888	21.789
Toplam	24.085	24.629	48.714	11.0629	118.835	229.464	134.714	143.464	278.178

Bu bilgilere göre; 1945 yılında Antalya'nın ilçe sayısının 10 olduğu görülmekte olup, bu ilçeler arasındaki nüfusa bakıldığında en fazla nüfusa sahip ilçenin 56.935 (%20.47) kişi ile merkez ilçe ve en az nüfusa sahip ilçenin ise 11.224 (%4.03) kişi ile Gündoğmuş ilçesi olduğu görülmektedir. Merkez ilçeden sonra sırasıyla en fazla nüfusa sahip ilçeler; 37.971 (%13,65) nüfuslu Alanya, 31.226 (%11.23) nüfuslu Korkuteli, 26.919 (%9,68) nüfuslu Akseki, 23.560 (8.47) nüfuslu Kaş, 23.333 (%8.39) nüfuslu Finike, 22.725 (%8.17) nüfuslu Manavgat, 22.496 (%8.09) nüfuslu Elmalı, 21.789 (%7,83) nüfuslu Serik ve 11.224 (%4.03) nüfuslu Gündoğmuş'tur. Aynı yılda, Akseki, Kaş, Manavgat ve Finike ilçelerinin nüfusları birbirine yakın olmuştur. 1935 yılında olduğu gibi 1945 yılında da ilçe merkezlerindeki nüfusun köylere göre oldukça az olduğu görülmektedir. 1935 yılındakine benzer şekilde 1945'de de hem ilçe merkezlerinde hem de bucak ve köylerde kadın nüfus ile erkek nüfusun birbirine yakın olduğu görülmüştür. Ayrıca Merkez ilçenin hem şehir merkezi hem de bucak ve köyler nüfusu bakımından en fazla nüfusa sahip ilçe olduğu görülürken, ilçe merkezlerinde en az nüfusa sahip ilçenin Kaş ilçesi, bucak ve köyler nüfusları arasında ise en az nüfusa sahip ilçenin de Gündoğmuş ilçesi olduğu görülmektedir.

Antalya ilinin 1940 ve 1945 yılları arasında toplam nüfusa bakıldığında; bu yıllarda nüfus artışı az olup, bunun sebebi genel olarak II. Dünya Savaşı'nın getirdiği olumsuz ekonomik ve sosyal koşullar değil de Kurtuluş Savaşı'nın neden olduğu 1940-1945 yıllarında evlenme çağına gelen nüfusun azlığı ve de bu durumun doğuma olan etkisi olmuştur (Güneş & Güneş, 2006, s. 301).

1950 yılında Antalya'nın ilçelerinin nüfusları ise şöyledir (T.C.B.D.İ.G.D., 1961, s. 12):

İlçeler	Şehir Nüfusu	Bucak ve Köyler Nüfusu	Toplam	Yüz Ölçümü (km ²)	Nüfus Yoğunluğu
Merkez	27.515	34.946	62.461	2.226	28
Akseki	2.384	22.918	25.302	2.390	11
Alanya	6.623	22.665	29.288	2.032	14
Elmalı	4.990	19.057	24.047	2.249	11
Finike	1.377	26.258	27.635	1.350	20
Gündoğmuş	1.520	10.725	12.245	1.554	8
Kaş	642	26.395	27.037	1.873	14
Korkuteli	4.136	30.961	35.097	2.390	15
Manavgat	1.266	27.143	28.409	2.749	10
Serik	2.273	24.516	26.789	1.314	20
Gazipaşa	1.246	11.886	13.132	-	-
Toplam	53.972	257470	311.442	20.127	15

1945 yılındaki nüfus sayımında Antalya'nın 10 ilçesi var iken 1950 yılı nüfus sayımında Antalya'nın ilçeleri arasında Gazipaşa da bulunmakta ve bu yılda Antalya'nın toplam ilçe sayısı 11'e, toplam nüfusu da 312.442'ye yükselmektedir. Bu tablodaki bilgilere göre; önceki nüfus sayımlarında olduğu gibi ilçeler arasında en fazla nüfusa sahip ilçe 62.461 (%20.06) nüfusu ile merkez ilçe iken en az nüfusa sahip ilçe ise 12.245 (%3,93) nüfusu ile Gündoğmuş'tur. Bu nüfus sayımında ilk kez ilçe olarak bulunan Gazipaşa ilçesi ise 13.132 (%4.22) nüfusu ile nüfus çokluğu bakımından ilçeler arasında sondan ikinci sırada yer almıştır. En çok nüfusa sahip ikinci ilçe ise 35.097 (%11.27) nüfusu ile Korkuteli olmuştur. Alanya ise ilçeler arasında 29.288 (%9.40) nüfusu ile 3. Sırada yer almıştır. Diğer ilçelerin nüfuslarının çoktan aza doğru sıralanışı ise şöyledir: 28.409 (%9.12) nüfusu ile Manavgat, 27.605 (%8,87) nüfusu ile Finike, 27.037 (%8,68) nüfusu ile Kaş, 26.789 (%8,60) nüfusu ile Serik, 25.302 (%8.12) nüfusu ile Akseki ve 24.047 (%7,72) nüfusu ile Elmalı'dır. Ayrıca aynı yılda nüfus yoğunluğu en çok olan ilçe Merkez ilçe olup, en az nüfus yoğunluğuna sahip ilçe ise Gündoğmuş olmuştur.

Dışarıdan 1950'li yıllara kadar fazla göç almayan Antalya'da, iskana tabi tutulan konar göçerler ve dağınık halde bulunan köylerin bir araya getirilmesi nedeniyle kent nüfusunun etkilendiği görülmüştür (Güneş & Güneş, 2006, s. 302).

2.3. Okuma-Yazma Bilme Durumuna Göre Nüfus

Antalya ilinin toplumsal yapısını ve demografik yapısındaki yaşanan değişimi daha iyi anlayabilmek için nüfusun okuma-yazma bilme durumları

önem arz etmektedir. 1923'ten itibaren Arap alfabesinin değiştirilmesi hususunda görüşler bildirilmeye başlamıştır. TBMM'de Arap harflerinin yetersiz olduğunu ilk kez gündeme getiren İzmir milletvekili Şükrü Saraçoğlu olmuştur. Alfabe tartışmaları 1928 yılında Latin alfabesinin kabul edilmesine kadar sürmüştür. Arap alfabesi; geç ve zor öğrenilmesi, belirli bir yazım kuralı olmadığı için bir kelimenin birçok şekilde yazılması vb. problemlere neden olduğu için ülkede okuma yazma oranının düşmesine neden olmuştur (Yalçın vd., 2005, s. 111-112).

Ülke içindeki bu okuma yazma oranındaki düşüklük, Antalya'ya da yansımış olup; 1927 nüfus sayımına göre; 9.316 erkek ve 1.685 kadın olmak üzere 11.001 kişi okuma yazma bilirken, 83.896 erkek ve 109.475 kadından oluşan toplam 193.371 kişi okuma yazma bilmemektedir. 1927'de 204.372 olan Antalya nüfusunun sadece %5,38'i okuma yazma bilmekte olup, bu oran oldukça düşüktür (T.C.B.İ.U.M., 1929a, s. XXXV). Aynı yılda Antalya'nın 7 yaş üzerinde erkek nüfusunun %13,39'u okuma yazma bilirken (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.22), okuma-yazma bilen kadınların nüfus oranı ise sadece %1,88 olmuştur. Kadın ve erkek olarak 7 yaş üzerinde okuma-yazma bilenlerin oranı ise %6,89 olmuştur (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.23). 1927 yılı itibariyle Türkiye genelinde olduğu gibi Antalya'da da çok az sayıda kişi okuma-yazma bilmektedir. 1927 yılında okuma-yazma bilenlerin sayısı az olmasına karşın okuma-yazma bilen erkeklerin sayısı aynı yıl okuma-yazma bilen kadınların sayısından oldukça fazla olduğu anlaşılmaktadır (T.C.B.İ.U.M., 1929b, Ankara, s.23).

Cumhuriyet Döneminde eğitim hususunda birçok atılım yapılarak ülkedeki okuma yazma sorunu giderilmeye çalışılmıştır. Bunlardan biri 1 Kasım 1928 tarihinde 1353 Sayılı "Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Kanun" olmuştur (Yalçın vd., 2005, s. 118-119). 24 Kasım 1928 tarihinde Millet Mektepleri açılmıştır. Millet Mekteplerinin bünyesinde teşkilatlandırılan A ve B sınıflarıyla okuma yazma seferberliği başlatılmıştır (Bayraktutan, 2020 s. 125-126). Bu mekteplerin A sınıfında okuma-yazma öğretiliyorken B sınıfında ise Hesap, Ölçü, Yurt Bilgisi, Tahrir, Kiraat vb. dersler okutulmuştur. Antalya'da okuma-yazma oranını arttırma hususunda önemli çalışmalar yürüten Millet Mektepleri' ne bakıldığında; 1928-1935 yılları arasında toplam A sınıfı 2.758 ve toplam B sınıfı da 2.335 olmuştur (Şimşek, 2008, s.456-457). Ayrıca 1932 yılında Türk Ocakları yerine açılan halkevlerinden biri olan Antalya Halkevi ile ilin kasaba ve köylerinde açılan halkodalarında verilen kurslar da okuma-yazma öğretiminde katkı sağlamıştır (Şimşek, 2008, s. 458).

1935 yılında Antalya genelinde okuma-yazma bilenlerin oranı belli olmayıp, Antalya merkezde okuma-yazma bilenlerin durumu şu şekildedir (T.C.B.D.İ.G.D., 1936, s. 24):

Tahsil durumu	Erkek	Kadın	Toplam	Oran (%)
Okuma-yazma bilen	5.317	2.644	7.961	34,6
Sadece-okuma bilen	57	82	139	0,7
Okuma-yazma bilmeyen	6.546	8.347	14.893	64,7
Toplam	11.920	11.073	22.993	100

Bu tablodaki bilgilere göre 1935’de Antalya’da okuma-yazma bilenlerin oranı %34,6 ve sadece okuma bilenlerin oranı %0,7 olmuştur. Okuma-yazma bilmeyenlerin oranı ise %64,7’dir. 1927’de 204.372 olan Antalya nüfusunun sadece %5,38’i okuma yazma biliyorken (T.C.B.İ.U.M., 1929a, s. XXXV), 1935’te bu oran %34,6’ya yükselmiştir. Bu artışta 1928 yılında yürürlüğe giren harf kanunu ve millet mekteplerinin payı olduğu söylenebilmektedir.

Türkiye genelinde 1940 yılında 6 yaş ve üstü nüfusun %78’i okur yazarlığı olmadığından, 17 Nisan 1940 tarihinde Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarından bir diğeri olan Köy Enstitüleri kurulmuştur (Yalçın vd., 2005, s. 134-135). Antalya’da 1940 yılında açılan Aksu Köy Enstitüsü bunlardan biri olmuştur (Şimşek, 2008, s.455).

Antalya’da 1945 yılında 7 yaşından büyük olan nüfusta okuma-yazma bilen ve bilmeyenler ise şu şekildedir (T.C.B.D.İ.G.M, 1950, s. 202):

İlçeler	Okuma Yazma Bilen			Okuma Yazma Bilmeyen			Toplam		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Genel Toplam
Merkez	7.070	4.347	11.417	3.540	6.517	10.057	10.610	10.864	21.474
Diğer ilçeler	36.605	11.737	48.342	57.681	92.605	150.286	94.286	104.342	198.628
Toplam	43.675	16.084	59.759	61.221	99.122	160.343	104.896	115.206	220.102

Bu tabloya göre Antalya genelinde erkeklerin %41,6’sı okuma-yazma biliyorken, %58,4’ünün okuma-yazma bilmediği, kadınların ise %14’ü okuma yazma biliyorken %86’sının okuma yazma bilmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Antalya genelinde okuma-yazma bilenlerin oranı %27,15’tir. Merkez ilçeye bakıldığında ise; erkeklerin %66,7’sinin okuma-yazma bilirken, %33,3’ünün okuma-yazma bilmediği ve kadınların %40’ının okuma-yazma bildiği ve %60’ının okuma-yazma bilmediği görülmektedir. Merkez ilçe dışındaki ilçelerde

ise; erkeklerin %38,8'i okuma yazma bilirken, %61,2'sinin okuma yazma bilmediği ve kadınların ise %11,2'inin okuma-yazma bilirken %88,8'inin okuma yazma bilmediği anlaşılmaktadır. Cumhuriyet Döneminin önemli eğitim atılımları; Harf Devrimi, Millet Mektepleri ve Köy Enstitüleri'nin kuruluşu olmuştur. 1927-1950 döneminde gerçekleştirilen eğitim politikaları sayesinde okuma yazma oranı giderek artmış, Antalya'da 1927 yılında %5,38 oranındaki okuma-yazma bilen nüfusun oranı, 1945'te %27,15'e yükselmiştir.

1950 yılında Antalya'da 5 yaş ve üstü nüfusun okur-yazarlık durumu ise şu şekildedir (T.C.B.D.İ.G.D., 1961, s. 221):

Okur-Yazarlık Durumu	Erkek	Kadın	Toplam
Okuma-Yazma Bilip Okula Devam Etmeyen / Oran (%)	43.402/ (16,5)	14.650/ (5,6)	58.052/ (22)
Okuma -Yazma Bilip Okula Devam Eden / Oran (%)	18.930/ (7,2)	9.748/ (3,7)	28.678/ (10,9)
Okuma-Yazma Bilen Toplam	62.332 (23,7)	24.398 (9,3)	86.730 (32,9)
Okuma-Yazma Bilmeyen / Oran (%)	65.624/ (24,9)	110.250/ (41,8)	175.874/ (66,7)
Bilinmeyen / Oran (%)	435/ (0,17)	505 (0,19)	940/ (0,36)
Toplam	128.391/ (48,7)	135.153/ (41,3)	263.544/ (100)

Bu tablodaki bilgilerden; 1950 yılında Antalya'da 5 ve üzeri yaştaki nüfusta okuma yazma bilenlerin oranı %32,9 olduğu görülmekte olup, bu oran oldukça düşüktür. %32,9 oranında okuma-yazma bilen nüfusun %23,7 oranını erkekler, %9,3'ünü kadınlar oluşturmuştur. Ayrıca okuma yazma bilen erkeklerin sayısı okuma yazma bilen kadınların sayısının 2 katından fazla olduğu görülmektedir. 1950 yılında okuma yazma bilmeyenlerin oranı ise %66,7 olup, ilde 3 kişiden 2'si okuma yazma bilmemektedir.

1927'de Türkiye genelinde olduğu gibi Antalya'da da okuma-yazma bilenlerin oranı düşük olmuş ve bu oran sadece %5,38 iken, 1945 yılına gelindiğinde okuma-yazma bilenlerin oranı %27,15'e, 1950'de de %32,9'a yükseldiği görülmektedir. 1927-1950 yılları arasında okuma-yazma bilenler arasında kadınların oranı erkeklere göre daha düşük olmuş, ancak gittikçe kadınlarda okuma-yazma bilenlerin oranı da yükselmiştir. 1927'de kadın nüfusun %1,52'si olan 1.685 kişi okuma-yazma bilirken, 1950'ye gelindiğinde bu oran %9,3'e çıkmış ve 24.398 kadının okuma-yazma bildiği görülmüştür. Erkeklerde ise 1927'de nüfusun %9,9 oranında olan 9.316 kişi okuma-yazma bilirken, 1950'de bu oran %23,7'ye yükselmiş ve okuma-yazma bilen erkeklerin sayısı 62.332'ye çıkmıştır.

2.4. Dinlere Göre Nüfus

1927'de Türkiye genelinin %97,36'sı Müslüman iken, %2,64'ü gayrimüslimdir (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.30). Gayrimüslimlerin büyük çoğunluğunun Antalya şehir merkezinde yaşadığı bilinmektedir (Bal, 2019, s. 43). Antalya'da bulunan Müslimlerin ve gayrimüslimlerin sayısına bakıldığında ise şu şekildedir (T.C.B.İ.U.M., 1929a, s. XLIX):

Dinler	Erkek	Kadın	Toplam
İslam	93.142	111.130	204.272
Katolik	20	5	25
Ortodoks	12	-	12
Protestan	1	1	2
Museviler	19	19	38
Ermeni	4	-	4
Hıristiyan	14	4	18
Dini belirsiz	-	1	1
Toplam	93.212	111.160	204.372

1927'de nüfusun %99,95'i olan 204.272 kişinin Müslüman olduğu görülürken, bu oran Türkiye ortalamasının üzerinde olmuştur. Gayrimüslimlerin sayısı ise 100 kişi olup, nüfusun %0,05'ine karşılık gelmektedir. 1927'de gayrimüslimler; Katolik, Ortodoks, Protestan, Musevi ve Ermeni olduğu görülürken 1 kişinin ise dini belli değildir.

1935 yılında Antalya merkezde dinlere göre nüfusun dağılımı ise şöyledir (T.C.B.D.İ.G.D., 1936, s. 24):

Dinler	Erkek	Kadın	Toplam
İslam	11.881	11.054	22.935
Hıristiyan- Katolik	13	5	18
Hıristiyan- Ortodoks	6	-	6
Hıristiyan- Protestan	10	1	11
Museviler	10	13	23
Toplam	11.920	11.073	22.993

Bu tablodaki bilgilere göre, 1935 yılında Antalya merkezde bulunan 22.993 nüfusun 22.935'inin Müslüman, 58'inin gayrimüslim olduğu görülmektedir.

1945 yılında Antalya merkez ilçede bulunan 25.037 nüfusun 25.033'ü Müslüman, 3'ü Hıristiyan- Ortodoks ve 1'i Musevi olup, 4 gayrimüslim de erkektir (T.C.B.D.İ.G.M, 1950, s. 521). 1927'de Antalya nüfusunun %99,95'i Müslüman,

iken yıllara göre bu oran çok değişmemiş ve 1945'e gelindiğinde Antalya nüfusunun %99,984'ünün Müslüman olduğu görülmüştür.

2.5. Konuştuğu Dillere Göre Nüfus

1923 yılında imzalanan Lozan antlaşması gereğince Türkiye-Yunanistan arasında yapılan nüfus mübadelesiyle, Yunanistan'ın Girit adasından Türkler Antalya'ya getirilmiştir. Ayrıca Girit Osmanlı hakimiyetinden çıkınca, 1897-1912 yıllarında 4.690 muhacirin de Antalya'ya yerleştirildiği bilinmektedir (Bal, 2019, s. 43). Antalya'ya yerleştirilen bu nüfusun da etkisiyle ilde, 1927 yılında anadil olarak Türkçe ve Rumca konuşulduğu görülmektedir. 1927 nüfus sayımında Antalya'da anadili Türkçe olanların oranı %99,35 (203.048 kişi) iken, Rumca konuşanların oranı %0,65 (1.324 kişi) olmuştur (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.31-34). Antalya ili Türkiye genelinde Rumca bilenlerin çoğunlukta olduğu 7 il arasında yer almıştır. %11,57 ile İstanbul, Rumca bilen şehirler arasında en fazla nüfus oranına sahip olurken, Antalya şehri ise %0,65 oranıyla 4.sırada bulunmuştur (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.34). 1927'de nüfusun anadillere göre ayırımına bakıldığında; 92.106'sı erkek, 110.012'si kadın olan nüfusun 202.118'i Türkçe konuşmakta iken, 611'i erkek, 713'ü kadın olan 1.324'ü Rumca konuşmaktadır. Ermenice, İtalyanca ve Arnavutça konuşan sadece 3'er erkek olurken, İtalyanca konuşan 7 erkektir. Ayrıca 62'si erkek, 16'sı kadın olan 78 kişi Arapça, 16'sı erkek, 19'u kadın olan 35 kişi Yahudice, 277'si erkek, 326'sı kadın olan 603 kişi Çerkezce, 95'i erkek, 56'sı kadın olan 151 kişi Kürtçe konuştuğu görülmektedir. Bunların dışında 29'u erkek, 18'i kadın olan 47 kişinin ise konuştuğu dil belli değildir. Buradan anlaşılmaktadır ki; nüfusun %98,9'u Türkçe konuşurken diğer lisanlarda konuşanların oranı %1,1'dir (T.C.B.İ.U.M., 1929a, s. LXIII). 1927'de Antalya'da 100 kadar gayrimüslim yaşamasına rağmen bu sayıdan daha çok Türkçe haricindeki dilleri konuşan kişi bulunmuştur. Bunların çoğunluğunu ise; Çerkez, Arap, Kürt ve Yunanistan'dan Antalya'ya gelen Türk muhacirler oluşturmıştır (Bal, 2019, s. 43).

1935'de Antalya merkez ilçe nüfusunun 22.908'inin anadili Türkçe, 13'ünün Almanca, 4'ünün Arapça, 2'sinin Çerkezce, 2'sinin Fransızca, 1'inin İngilizce, 5'inin İspanyolca, 2'sinin İsveççe, 5'inin İtalyanca, 24'ünün Kürtçe, 1'inin Macarca, 19'unun Rumca, 1'inin Rusça, 4'ünün Yahudice ve 2'sinin de diğer dillerden olduğu bilinmektedir (T.C.B.D.İ.G.D., 1936, s. 24).

1945 yılında Antalya'da bulunan 134.714 erkek nüfusun 133.671'inin anadili Türkçe, 2'sinin Almanca, 25'inin Arapça, 3'ünün Arnavutça, 1'inin Bulgarca, 391'inin Çerkezce, 2'sinin Ermenice, 1'inin Fransızca, 2'sinin Lazca, 531'inin Rumca, 1'inin Rusça, 2'sinin Tatarca, 81'inin Kürtçe ve 1'kişininde bunların dışında bir anadil konuştuğu görülmektedir (T.C.B.D.İ.G.M, 1950, s. 144-145). 143.464 kadının anadiline bakıldığında ise; 142340'ının anadili Türkçe, 5'inin Arapça, 2'sinin Arnavutça, 413'ünün Çerkezce, 1'inin Fransızca, 616'sının

Rumca, 1'inin Rusça, 1'inin Sırpça, 3'ünün Tatarca, 79'unun Kürtçe olduğu görülmekte ve 3 kişinin anadilinin ne olduğu bilinmemektedir (T.C.B.D.İ.G.M, 1950, s. 148-149).

1950 yılında Antalya nüfusunun 311.412 olduğu ve bu nüfusun 310.587'sinin anadilinin Türkçe, 19'unun Acemce, 113'ünün Arapça, 30'unun Boşnakça, 154'ünün Çerkezce, 116'sının Kürtçe, 396'sının Rumca, 3'ünün Yahudice, 1'inin Flamanca, 10'unun İtalyanca, 2'sinin diğer dillerden ve 11'inin de bilinmeyen bir anadili olduğu belirtilmiştir (T.C.B.D.İ.G.D., 1961, s. 142-143).

Antalya'da 1927-1950 yılları arasında burada yaşayan nüfusun konuştuğu dillere bakıldığında; 1927'de anadil olarak Türkçe ve Rumca konuşulduğu görülürken, anadili Türkçe olanların oranı %99,35, Rumca konuşanların oranı ise %0,65 olmuştur. 1935'de de Antalya merkezde Türkçe konuşanların oranı %99,63 iken, Türkçe dışında dil konuşanların oranı da %0,37'dir. 1950'de ise Antalya nüfusunun %99,74'ünün anadili Türkçedir. Buradan anlaşılmaktadır ki; 1927-1950 döneminde nüfusun %99'ndan daha fazlasının Türkçe konuştuğu görülmektedir.

2.6. Engelli Durumuna Göre Nüfus

1927'de Antalya şehrindeki kör, sağır, topal, çolak, kambur gibi engeli bulunan kişi sayısı 3.221 olup, nüfusta bunun oranı %1,58'dir. Bu oran ile Antalya aynı yılda Türkiye genelinde %1,56 ile en az engelli oranı bulunan Çorum ilinden sonra 2. sırada yer almıştır (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.29-30). 1927 yılında Antalya'da 205'i erkek, 176'sı kadın olmak üzere 381 kör, 150'si erkek, 86'sı kadın olan 236 sağır-dilsiz, 637'si erkek, 449'u kadın olan 1.086 topal, 343'ü erkek, 78'i kadın olan 421 çolak, 24'ü erkek, 9'u kadın olan 33 kambur ve 804'ü erkek, 260'ı kadın olan diğer türde engeli bulunanlar olmak üzere toplam 3.221 engeli olan bulunmuştur. Aynı yılda 204.372 nüfusu bulunan Antalya'da 201.151 kişinin engeli yoktur (T.C.B.İ.U.M., 1929a, s.XLIX).

1935 yılında Antalya merkez ilçede bulunan engelli nüfusa bakıldığında ise; 38 kişinin kör, 63 kişinin bir kolunun çolak, 9 kişinin iki kolunun çolak, 114 kişinin bir ayağının topal, 12 kişinin iki ayağının topal, 43 kişinin sağır-dilsiz, 21 kişinin kambur, 11 kişinin kötürüm, 1 kişinin çoklu engeli ve 8 kişinin diğer engel çeşitlerinden olduğu görülmektedir (T.C.B.D.İ.G.D., 1936, s. 35).

1945 yılındaki nüfus sayımındaki bilgilere göre; 278.178 nüfusun 275.401 kişisi sağlam, 2.777'sinin ise engelli olduğu anlaşılmaktadır. Engellilerin 1.527'si erkek olup 1.250'si kadındır (T.C.B.D.İ.G.M, 1950, s. 97). Toplam 2.777 erkek ve kadın engellinin 64'ü doğuştan, 459'u sonradan kör olanlar, 363'ünün bir kolu çolak, 16'sının iki kolu çolak, 1.276'sının bir ayağı topal, 154'ünün iki ayağının topal, 215'inin sağır-dilsiz, 86'sının kambur, 77'sinin kötürüm ve diğer engele sahip olanların ise 67 kişi olduğu görülmektedir (T.C.B.D.İ.G.M, 1950, s. 99).

Buradan anlaşılmaktadır ki; 1927 yılında nüfusa göre engelli oranı %1,58 iken 1950'ye geldiğinde bu oran %0,99'a düşmüştür.

2.7. Meslek Durumuna Göre Nüfus

1927'de Antalya'da meslek sahibi olan 12 yaşından büyük nüfusa bakıldığında; erkek nüfusun %88,72'si yani nüfusun büyük bölümünün meslek sahibi olduğu görülmüştür. %88,72'lik meslek sahibi nüfus oranı ile Antalya, diğer iller arasında en yüksek meslek sahibi oranları sıralamasında 20. sırada yer almıştır. Aynı yılda kadınlar arasında meslek sahibi olanların oranı ise %42,62 olup, bu oran meslek sahibi olan erkeklerin oranının neredeyse yarısından azdır. Türkiye genelinde kadınlar arasında meslek sahibi nüfus oranlarının en fazladan aza doğru sıralamasında Antalya şehri %42,62 oranıyla 20.sırada yer almıştır (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.25). Antalya'nın, kadın ve erkek olarak toplamda, 12 yaşın üstündeki nüfus içinde mesleğe sahip olanların oranı %62,03 olup, bu oran ile Türkiye genelinde mesleğe sahip oranlar içinde 20. sırada bulunmuştur (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.26).

1927'de Antalya'da 12 yaş üstündeki kadın ve erkelerin %54,32'si ziraat mesleği ile uğraşırken, erkeklerin %5,11'i sanayi ve %4,77'si de ticaret ile uğraşmıştır (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.27-28). Buradan anlaşılmaktadır ki; Antalya'da 1927'de en çok yapılan meslek ziraat olup, günümüzde de olduğu gibi 1927 yılında da ziraat alanıyla öne çıkan bir il olarak kendini göstermiştir. Aynı yılda Antalya'da 12 yaş üstünde bulunan %62,03'lik nüfus ziraat ile uğraşırken, bu oran ile Türkiye genelinin ortalaması olan %81,63'ün³ gerisinde kalmıştır. Sanayi alanında da Antalya %5,11'lik oranı ile Türkiye ortalaması olan %7,43'ün⁴ gerisinde kalmış ve %4,77'lik oranı ile ticaretle de Türkiye ortalaması olan %6,92'nin⁵ gerisinde kalmıştır (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.29).

1927'de Antalya ilinde 51.577'si erkek, 34.079'u kadın olan 85.656 kişinin mesleği var iken, 41.635'i erkek, 77.081'i kadın olan 118.716 kişinin mesleği yoktur veya mesleği bilinmemektedir. Mesleğe sahip olanlara bakıldığında; 75.018 kişinin ziraat mesleği uğraştığı görülürken, bunların 42.392'si erkek, 32.626'sı kadın, sanayi alanında çalışan 3.715 kişinin 2.973'ü erkek, 742'si kadın, ticaret ile uğraşan 3.087 kişinin 2.776'sı erkek, 311'i kadın olurken 467 erkek ve 60 kadından oluşan 527 kişi ise serbest meslek ile uğraşmış, 919 memurun 903'ü erkek ve 16'sı kadın, 81 erkek hakim, 804 erkek Ordu çalışanı, 33 erkek PTT çalışanı bulunmuş olup, bunların dışında 1148'i erkek, 324'ü kadın olan 1.472 kişinin çeşitli melekler ile uğraştığı görülmüştür (T.C.B.İ.U.M., 1929a, s.136).

³ 4.368.061 kişi.

⁴ 266.845 kişi.

⁵ 248.512 kişi.

1935 ve 1945 yıllarındaki nüfus sayımlarına göre; 15-64 yaş aralığındaki nüfusta meslek sahibi ve mesleği olmayanların durumu şöyledir (T.C.B.D.İ.G.M, 1950, s. 285-287):

1935				1945			
15-64 yaş aralığındaki nüfus	Meslekli nüfus	Mesleksiz nüfus	Meslekli nüfus oranı	15-64 yaş aralığındaki nüfus	Meslekli nüfus	Mesleksiz nüfus	Meslekli nüfus oranı
Erkekler							
59.314	55.489	3.825	%93,6	69.532	63.083	6.449	%90,7
Kadınlar							
73.002	46.800	26.202	%64,1	80.585	18.372	62.213	%22,8

Bu bilgilere göre; 1935'ten 1945 yılına gelindiğinde erkeklerde meslekli nüfus oranı %93,6 'dan %90,7'ye gerilediği ve mesleksiz olanların oranının oldukça düşük olduğu görülmektedir. Kadın nüfusa bakıldığında ise 1935 yılında meslekli olan nüfus oranı %64,1 iken, bu oran 1945 yılında %22,8'e gerilemiştir.

1950 yılında Antalya'da 5 ve üzeri yaşta bulunan 263.544 nüfusun mesleklere göre dağılımına bakıldığında; 171.244'ünü çiftçiler, ormancılar, balıkçılar, avcılar ve ziraat işçilerinin oluşturduğu, 1.425'ini teknik elemanlar ve serbest meslek ile uğraşanlar, 3.964'ünü idareciler ve büro ile ilgili mesleklere sahip olanlar, 1.073'ünü satıcılar ve satışla ilgili meslekler, 21'ini maden ve taş çıkarma ile ilgili meslekler, 1.563'ünü nakil araç kullanıcıları, 1.809'unu hizmetle ilgili meslekler, 9.786'sını sanatkarlar, imalatçılar ve diğer meslekler oluşturmuştur. Mesleksiz ve mesleği tespit edilemeyenlerin sayısı ise 72.659'dur. Aynı yılda 190.885 kişinin mesleği bulunurken, mesleksiz ve mesleği belirlenemeyenlerin sayısı da 72.659 olmuştur. Yani nüfusun %72,4'ünün bir mesleği varken mesleği olmayan veya mesleği tespit edilemeyenlerin oranı ise %27,6'dır (T.C.B.D.İ.G.D., 1961, s. 291). Buradan anlaşılmaktadır ki; Antalya'da 1927'de nüfusun %62,03'ü meslek sahibi iken bu oran 1935'de %93,6'ya yükselmiştir. Meslek sahibi nüfusun oranı 1945'de %90,7 olurken, bu oran 1950'de %72,4'e düşmüştür.

2.8. Doğduğu Yere Göre Nüfus

1927'de Antalya'nın nüfusunun %99,97'sine denk gelen yaklaşık 204.311 kişisi Türkiyeli olup, %0,03'ü olan Avrupalıdır. Nüfusun %99,5'ü olan 203.350 kişi Türkiye'de doğmuş olup, %0,19'una karşılık gelen yaklaşık 388 kişi Asya ve Afrika memleketlerinde doğarken, %0,29'u olan yaklaşık 709 kişi Avrupa doğmuştur (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.65).

1927 yılında doğduğu yerlere göre Antalya nüfusuna bakıldığında; 92.694'ü erkek, 110.670'i kadın olan 203.364 kişi Türkiye'de doğmuş olup, 5 erkek Mısır, 27'si erkek, 23'ü kadın olan 50 kişi İran, 2 erkek Suriye, 164'ü erkek, 157'si kadın 321 kişi diğer Asya ve Afrika memleketlerinde doğmuştur. Ayrıca 26'si erkek, 15'i kadın 41 kişi Bulgaristan, 3'ü erkek, 1'i kadın 4 kişi Almanya, 1 kadın Arnavutluk, 2 erkek Avusturya, 1 kadın Fransa, 195'i erkek, 192'si kadın olan 387 kişi Yunanistan, 4'ü erkek, 3'ü kadın 7 kişi Macaristan, 19'u erkek, 5'i kadın olan 24 kişi İtalya, 2 erkek Lehistan, 4'ü erkek, 3'ü kadın 7 kişi Romanya, 33'ü erkek, 64'ü kadın olan 97 kişi Rusya, 23'ü erkek, 13'ü kadın 36 kişi Sırbistan doğumlu olduğu görülmüştür. 9'u erkek, 12'si kadın nüfusun ise nerede doğduğu belli değildir (T.C.B.İ.U.M., 1929a, s. XCI).

1927'de Antalya nüfusundaki 93.161'i erkek, 111.139'u kadın olan 204.300 kişi Türkiyeli iken, nüfusta geriye kalan 72 kişi ise başka ülkenin vatandaşlarıdır. Yabancı ülkeli vatandaşlara bakıldığında; 1'i erkek, 6'sı kadın olan 7 kişi İran, 4'ü erkek, 1'i kadın olan 5 kişi Almanya, 3 erkek Avusturya, 3 erkek Bulgaristan, 4 erkek Fransa, 1'i erkek, 1'i kadın olan 2 kişi Yunanistan, 4'ü erkek, 3'ü kadın olan 7 kişi Macaristan, 23 erkek İtalya, 1'i erkek, 1'i kadın olan 2 kişi Lehistan, 1 erkek Rusya, 2'si erkek, 1'i kadın olan 3 kişi Sırbistan, 1 kadın diğer Avrupa ülkelerinden birinden olduğu görülürken, 4'ü erkek, 7'si kadın olan 11 kişinin nereli olduğu belli değildir (T.C.B.İ.U.M., 1929a, s. LXXVII).

1950 nüfusu sayımı bilgilerine göre; 311.442 olan Antalya nüfusunda bulunan 297.322 kişi Antalya'da doğmuş ve 10.993 kişi Antalya dışındaki bir ilde doğmuş olup, bunların 6.594'ü erkek, 4.401'i kadındır. Ayrıca 3.100 kişi (1.677'si erkek 1.423'ü kadın) ise yabancı memleketlerde doğmuş, doğum yeri tespit edilemeyen 14 kişi ve doğum yeri bilinmeyen 11 kişi bulunmaktadır (T.C.B.D.İ.G.D., 1961, s. 182-183).

2.9. Doğum-Ölüm

1935-1950 yılları arasında Antalya ili, il dışı ve yurt dışı doğumlu olan nüfus ve oranları şu şekildedir (T.C.B.D.İ.G.M., 1936, s. 89; D.İ.E., 2000, s. 46; T.C.B.D.İ.G.M., 1961, s. 182-183):

Yıllar	Toplam Nüfus	Antalya'da Doğanlar		Antalya Dışı bir İlde veya Yurt Dışında Doğanlar		Doğduğu Yer Belli Olmayan Nüfus
		Nüfus	Oran (%)	Nüfus	Oran (%)	
1935	242.609	230.155	94,9	12.354	5,1	100
1945	278.178	266.144	95,7	12.034	4,33	-
1950	311.442	297.322	95,5	14.095	4,53	25

1935-1950 döneminde Antalya nüfusunda bulunanların doğdukları yerlere bakıldığında; Antalya doğumlu olan nüfusun oranı %94,4-%95,7 aralığında

olmuştur. Nüfusun yaklaşık %5'i Antalya dışı bir ilde veya yurt dışında doğanlardan oluşmuştur.

1931-1950 yılları arası Antalya'da ölenlerin sayıları şöyledir: (T.C.B.D.İ.E., 1971, s. 9-13):

Yıllar	Ölümler		
	Erkek	Kadın	Toplam
1931	251	192	443
1932	307	257	564
1933	268	228	496
1934	245	178	423
1935	264	194	458
1936	295	234	529
1937	317	260	577
1938	292	211	503
1939	241	195	436
1940	274	206	480
1941	238	202	440
1942	185	154	339
1943	240	182	422
1944	250	184	434
1945	339	274	613
1946	243	191	434
1947	232	198	430
1948	238	219	457
1949	254	204	458
1950	236	169	405

1931-1950 yılları arasında Antalya'daki ölüm sayılarına bakıldığında; en az sayıda ölüm olan yıl 339 kişi ile 1942 yılı, en çok ölüm olan yıl ise 613 kişi ile 1945 yılı olmuştur. Erkek ölümlerinin en çok olduğu yıl ise 339 kişi ile 1945 yılı, en az erkek ölümün yaşandığı yıl ise 1942 yılı olup, bu yılda 185 ölen olmuştur. Kadın ölümlerine bakıldığında ise en çok ölüm 274 kişi ile 1945 yılında olup, en az kadın ölümü ise 154 kişi ile 1942 yılında görülmüştür. 1931-1950 döneminde hem kadın hem de erkekler de en çok ölümün yaşandığı yıl 1945 yılı, en az ölümün gerçekleştiği yıl ise 1942 yılı olmuştur.

2.10. Ölüm Sebepleri

Antalya'da 1931-1940 döneminde başlıca ölüm sebeplerine bakıldığında şunlar olmuştur (T.C.B.İ.G.M., 1941b, s. 160-161; T.C.B.İ.G.M., 1946, s. 254-257):

Ölüm Sebepleri	Yıllar														
	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Karahumma ve Paratifo	5	2	1	2	6	4	7	3	1	4	1	2	3	5	3
Lekeli Humma	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Çiçek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Kızamık	-	2	2	-	1	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-
Kızıl	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Boğmaca	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-
Difteri	-	-	-	1	2	4	-	-	2	2	2	1	1	1	2
Grip veya İnfluenza	1	4	3	2	-	3	6	-	-	-	4	-	1	-	-
Veba	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Solunum Cihazı Veremi	30	29	25	30	36	36	23	14	19	9	27	25	26	40	48
Diğer Veremler	11	10	12	5	13	7	13	9	9	5	4	8	9	7	11
Frengi	-	1	3	-	-	-	-	-	-	2	-	-	1	-	-
Sıtma	23	12	20	15	15	20	13	9	9	6	17	13	31	26	16
Diğer Parazit Hastalıkları	11	11	27	24	20	32	30	26	17	15	11	18	16	15	15
Kanser ve Diğer Habis Evram	6	8	3	7	15	12	6	8	8	11	11	2	7	6	5
Habis Olmayan veya Karakteri Meçhul Olan Evram	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Kronik Romatizma ve Gut	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Şekerli Diyabet	1	-	-	1	1	3	1	4	2	2	-	3	1	2	1
Kronik ve Akut Alkolizm	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-
Diğer Genel ve Kronik Zehirlenmeler	8	11	2	5	5	16	24	13	9	17	14	11	6	7	9
Eklemler ve Kas Hastalıkları ve Genel Felç	3	7	1	5	2	-	3	4	4	3	4	10	-	-	-
Beyin Kanaması	2	4	3	3	1	2	1	4	4	1	2	2	13	12	14
Sinir Sistemi	-	4	2	2	3	4	4	2	4	3	-	1	2	-	3
Kalp Hastalıkları	32	46	39	41	37	43	38	34	27	41	43	28	52	52	72
Diğer Dolaşım Hastalıkları	7	9	8	8	8	7	13	13	6	14	22	18	2	9	19

Bronşit	4	2	2	-	2	3	1	2	1	-	3	-	3	4	8
Zatürre	68	91	113	48	75	77	93	100	83	69	80	82	53	51	79
Solunum Yolu Hastalıkları	8	17	5	19	14	11	21	19	26	19	12	6	6	6	14
İshal ve Bağırsak Hastalıkları	88	161	103	-	50	83	2	4	10	5	4	27	13	47	157
Apandisit	1	2	-	-	1	1	-	1	5	1	1	-	-	-	3
Karaciğer ve Safra Kesesi Hastalıkları	19	21	6	5	10	6	6	6	9	20	12	10	11	9	8
Mide Hastalıkları	6	2	10	87	33	18	140	98	65	95	43	29	48	21	12
Böbrek Hastalığı	11	12	5	2	2	4	10	4	6	-	2	9	9	12	14
İdrar Yolları	26	30	23	32	12	40	29	35	22	17	26	12	5	10	11
Kan Zehirlenmesi ve Lohusalık	-	1	6	-	2	3	4	1	6	1	3	-	1	2	1
Hamile, Doğum ve Lohusalığın Diğer Hastalıkları	4	5	9	2	2	3	6	2	1	1	2	1	1	4	5
Cilt ve Kemik Hastalığı	-	1	2	-	2	6	6	2	2	5	-	-	3	3	4
Doğumsal	36	40	31	38	42	44	35	55	45	54	46	23	35	55	40
İhtiyarlık	16	6	13	14	21	22	16	18	19	34	20	47	57	17	20
İntihar	2	-	-	1	2	1	-	-	2	1	1	2	1	-	4
Katil	7	3	5	-	1	3	7	3	6	3	6	1	1	1	2
Kaza ile Ölenler	7	8	10	19	12	5	15	7	6	15	7	4	7	8	15
Diğer	-	2	2	5	9	5	2	1	1	4	-	-	1	1	-
Toplam	443	564	496	123	458	529	577	503	436	480	440	339	422	434	613

1931-1945 döneminde ölüm sebepleri bakımından en çok ölenin olduğu hastalık zatürre olmuş ve toplam bu dönemde 1.162 kişi zatürreden ölmüştür. Zatürreden sonra en çok ölüm nedeni ise ishal ve bağırsak hastalıklarından kaynaklanmakta olup, toplam 754 kişi ölmüştür. Bu dönemde ölüm sebepleri arasında üçüncü sırada ise mide hastalıkları olmuş ve 1931-1945 yılları arasında mide hastalıklarından 707 kişi ölmüştür. Bu dönemde kızıl ve veba hastalığından hiç ölen olmamış olup, bu dönemde en az ölenin olduğu hastalık ise çiçek hastalığından kaynaklanmış ve 1943 yılında 1 kişi ölmüştür.

2.11. Evlenme-Boşanma

Demografik yapı hususunda önemli değişkenlerden biri de kişilerin medeni durumu olarak görülmektedir. Antalya'nın 1927 nüfus sayımında nüfusunun; %50,29'u bekar, %39,09'u evli, %9,78'i dul, %0,84 durumu da bilinmemektedir (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.39). 1927'de Antalya'daki dul nüfusun %95'ini kadınlar oluşturmuş olup (Dinç, 2012, s. 77) bu durumun Kurtuluş Savaşı sürecinde kaybedilen erkek nüfustan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu

oranlara karşılık gelen 102.779 bekar, 79.889 evli ve 19.988 boşanmış kişi kaydedilmiştir. (T.C.B.İ.U.M., 1929b, s.39).

1927-1950 yılları arasında Antalya ili ve ilçe merkezlerinde evlenme sayıları ise şu şekilde olmuştur (T.C.B.İ.G.M., 1941b, s. 7; T.C.B.İ.G.M., 1946, s. 8; T.C.B.İ.G.M.,1953, s. 10):

Yıllar	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Evlenme Sayıları	355	281	256	242	286	310	340	249	308	317	389	437
Yıllar	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Evlenme Sayıları	399	352	286	374	438	476	499	495	525	522	595	612

Bu bilgilere göre 1927-1950 döneminde en fazla evlenmenin gerçekleştiği yıl 1949 yılıdır. Bu yılda 595 çift evlenmiştir. En az sayıda evlenmenin olduğu yıl ise 1930 yılı olup, bu yılda 242 çift evlenmiştir.

1930-1950 yılları arasında Antalya'da boşanma sayıları ise şöyledir (T.C.B.İ.G.M., 1941b, s.39; T.C.B.İ.G.M., 1946, s. 84; T.C.B.İ.G.M.,1953, s. 44):

Yıllar	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940
Boşanma Sayıları	49	49	47	47	45	31	60	61	52	51	50
Yıllar	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	-
Boşanma Sayıları	57	78	92	93	105	97	125	118	106	130	-

Bu bilgiler dahilinde 1930-1950 yılları arasında Antalya'da en çok boşanmanın yaşandığı yıl 1950 yılı olup, bu yılda 130 çift boşanmıştır. En az boşanmanın gerçekleştiği yıl ise 1935 yılıdır ve bu yılda 31 çift boşanmıştır.

Ayrıca Türkiye'de 1927 yılında kentlerdeki nüfusun oranı %16,4 iken 1950'ye gelindiğinde bu oran ancak %18,1'e yükseldiği için ülkede çok fazla kentleşme oranı olmadığı görülmüştür. II. Dünya Savaşı tüm dünyada etkili olduğu gibi Türkiye'de etkili olmuş, 1946'da tek partili dönem sonlandırılıp çok partili sisteme geçilmiştir. Tarımda makineleşme, demir yolundan daha çok karayolu alt yapı stratejisine ağırlık verilmesi, düşen ölüm oranlarıyla insan ömrünün uzaması vb. olmuştur. Ayrıca II. Dünya Savaşı'ndan sonra ülkede çok hızlı bir kentleşme olup, tüm kentlerde nüfus artışı görülmüştür. Tarımda makineleşme ve köyden kente göç ile birlikte kent nüfusunda artış başlamış ve 1950'den itibaren bu oran daha da fazla yükselmeye başlamıştır (Manavoğlu & Kutlu, 2007, s. 427-428).

Sonuç

Bu çalışmada 1927-1950 yılları arasında Antalya'nın demografik yapısı çalışılmıştır. Cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımı 1927 yılında olup,

demografik olarak değerlendirilmelerin bulunduğu ilk sayıdır. 1927 nüfus sayımına göre Antalya'nın nüfusu; 93.212'si erkek, 111.160'ı kadın olmak üzere toplam 204.372'dir. 1927'de Antalya'nın 9 ilçesi var iken 1940 nüfus sayımına göre ise Antalya'nın ilçeleri arasına Gündoğmuş'unda katılmasıyla ilçe sayısı 10 olmuştur. 1935'de Antalya'nın 242.609 nüfusu bulunurken bu nüfusun %5,67 oranında artmasıyla 1940'da ilin nüfusunun 256.366'ya yükseldiği görülmektedir. 1935-1940 yılları arasında da nüfus artışı olmuş ancak 1927-1935 yılları arasındaki artış oranının neredeyse üçte biri kadar olmuştur. 1945 nüfus sayımında ise Antalya'nın ilçeleri değişmemiş olmakla birlikte, Antalya'nın nüfusu 1940 yılına göre %8,5 oranında artarak 278.178'e çıkmıştır. Antalya'nın nüfusu 1940-1945 yılları arasında ise 1935-1940 yılları arasındaki artış oranından daha fazla artmıştır. 1950'de de Antalya'nın ilçeleri arasında Gazipaşa'nın da yer almasıyla Antalya'nın ilçe sayısı 11'e çıkmıştır. Gazipaşa'nın ilçe olmasıyla birlikte Alanya'nın bazı yerleşim yerlerinin Gazipaşa'ya dahil olmasıyla Alanya ilçesinin nüfusunda 1950'de azalma görülmektedir. 1945-1950 yılları arasında Antalya'nın nüfusu %11,96 oranında artarak 311.442'ye yükselmiştir. 1927-1950 yılları arasında Antalya'nın nüfusu %52,39 oranında artmıştır. Antalya ilinin 1940 ve 1945 yılları arasında toplam nüfusa bakıldığında; bu yıllarda nüfus artışı az olup, bunun sebebi genel olarak II. Dünya Savaşı'nın getirdiği olumsuz ekonomik ve sosyal koşullar değil de Kurtuluş Savaşı'nın neden olduğu 1940-1945 yıllarında evlenme çağına gelen nüfusun azlığı ve de bu durumun doğuma olan etkisi olmuştur.

1927'de Türkiye genelinde olduğu gibi Antalya'da da okuma-yazma bilenlerin oranı düşük olmuş ve bu oran sadece %5,38 iken, 1945 yılına gelindiğinde okuma-yazma bilenlerin oranı %27,15'e, 1950'de de %32,9'a yükseldiği görülmektedir. 1927-1950 yılları arasında okuma-yazma bilenler arasında kadınların oranı erkeklere göre daha düşük olmuş, ancak gittikçe kadınlarda okuma-yazma bilenlerin oranı da yükselmiştir. 1927'de kadın nüfusun %1,52'si olan 1.685 kişi okuma-yazma bilirken, 1950'ye gelindiğinde bu oran %9,3'e çıkmış ve 24.398 kadının okuma-yazma bildiği görülmüştür. Erkeklerde ise 1927'de nüfusun %9,9 oranında olan 9.316 kişi okuma-yazma bilirken, 1950'de bu oran %23,7'ye yükselmiş ve okuma-yazma bilen erkeklerin sayısı 62.332'ye çıkmıştır. Bu artışta Cumhuriyet döneminin önemli eğitim atılımları olan Harf Devrimi, Millet Mektepleri ve Köy Enstitüleri'nin etkili olduğu görülmektedir. Böylece Antalya'da 1927-1950 döneminde gerçekleştirilen eğitim politikaları sayesinde okuma-yazma oranı giderek artmış, 1927 yılında %5,38 oranındaki okuma-yazma bilen nüfus oranı, 1945'te %27,15'e yükselmiştir. Antalya'da 1927-1950 yılları arasında en çok yapılan meslek ziraat olup, günümüzde de olduğu gibi 1927 yılında da Antalya ziraat alanıyla öne çıkan bir il olarak kendini göstermiştir. 1935'te Antalya Merkez ilçe ve Alanya ilçesi, şehir nüfusunu oluşturan ve ticari faaliyetlerin yapıldığı yerler olsa da ilde

kır ekonomisi hakim olup, kır nüfusu şehir nüfusuna göre daha fazladır ve ekonomiye şehirden çok kırlar yön vermektedir.

1927'de Antalya nüfusunun %99,95'i Müslüman iken, bu oran aynı yılda Türkiye ortalaması olan %97,36'nın üzerindedir. 1935'de Antalya merkez ilçenin Müslüman oranı %99,75 olmuş ve gayrimüslim sayısı 58'dir. 1945'de ise gayrimüslim sayısı Antalya merkezde sadece 4 kişi olmuş ve nüfusun %99,984'ü Müslümandır. 1927'de Antalya'da anadil olarak Türkçe ve Rumca konuşanların bulunduğu görülürken anadili Türkçe olanların oranı %99,35 (203.048 kişi) iken Rumca konuşanların oranı %0,65 (1.324 kişi)'dir. Antalya, Türkiye genelinde Rumca bilenlerin fazla olduğu 7 il arasında yer almıştır. Rumca bilen şehirler arasında İstanbul %11,57 oranı ile en fazla nüfus oranına sahip olurken Antalya şehri %0,65 oranıyla 4.sırada yer almıştır. Ayrıca 1927'de Antalya'da 100 kadar gayrimüslim yaşamasına rağmen bu sayıdan daha çok Türkçe haricindeki dilleri konuşan kişi bulunmuştur. Bunların çoğunluğunu ise; Çerkez, Arap, Kürt ve Yunanistan'dan Antalya'ya gelen Türk muhacirler oluşturmuştur.

1935'e gelindiğinde; Antalya merkezde Türkçe konuşanların oranı %99,63 iken, Türkçe dışında dil konuşanların oranı %0,37'dir. 1950'de ise Antalya nüfusunun %99,74'ünün anadili Türkçedir. 1927'de engelli oranı %1,58 iken 1950'de bu oran düşerek %0,99 olmuştur. Antalya'da 1927'de 12 yaş üzerindeki erkek nüfusun %88,72'si, kadın nüfusun ise %42,62'si meslek sahibidir. Hem kadınların oranı hem de erkeklerin oranı ile Türkiye'deki iller arasında en yüksek meslek sahibi oranları sıralamasında Antalya 20. sırada yer almıştır. Nüfusta meslek sahibi olanların oranı 1927'de %62,03 iken bu oran 1935'de %93,6, 1945'de %90,7, 1950'de %72,4 olmuştur. 1927-1945 arasında çok fazla değişmezken 1950'ye gelindiğinde meslek sahibi olmayanların oranı artmıştır.

1927'de Antalya'nın nüfusunun %99,97'sine denk gelen yaklaşık 204.311' kişisi Türkiyeli olup, %0,03'ü olan Avrupalıdır. Antalya'da 1935'de nüfusun %94,9, 1945'de %95,7'si, 1950'de ise %95,5'i Türkiye doğumludur. 1927-1950 döneminde Antalya nüfusunun yaklaşık %5'ini Antalya dışı bir ilde veya yurt dışında doğanlar oluşturmuştur. Antalya'da ele alınan dönemde yıllara göre ölüm sayılarında farklılıklar görülse de dikkat çekici bir farklılık yoktur. Ölüm sayılarında olduğu gibi, her yıl evlenenlerin ve boşananların sayılarında da dikkat çekici bir farklılık görülmemiştir. Ölüm sayıları, evlenme, boşanma sayıları değişse de nüfus içinde bunların oranı çok fazla değişmemiştir.

Kaynaklar

Antalya İl Yıllığı 1967, 1968. Ankara: Ajans Türk Matbaacılık.

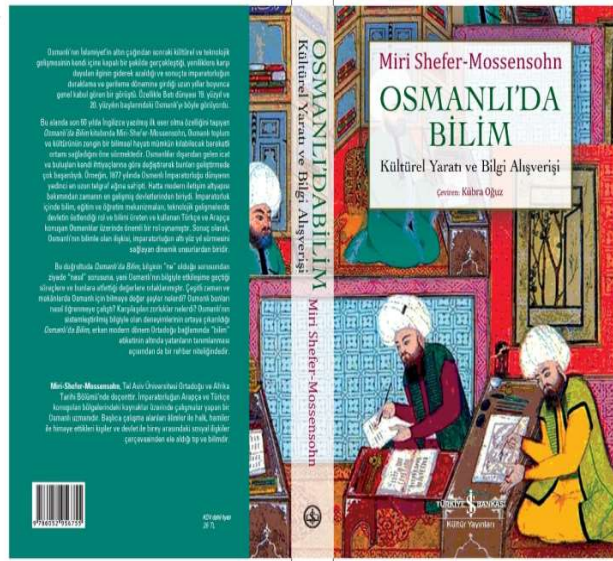
- Antalya Valiliği. (25.12.2020). <http://www.antalya.gov.tr/antalya-tarihi> adresinden erişildi.
- Bal, H. (2019). Antalya'nın Tarihsel–Toplumsal-Kentsel Analizi. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri*, 5(8), 31-61.
- Başaran, S. (2020). Cumhuriyet Dönemi Rize Nüfusu. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30(1), 485-503.
- Bayraktutan, F. (2020). Millet Mekteplerinin Halk Eğitimi Açısından İncelenmesi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 37, 119-150.
- B.D.İ.E. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Cilt 2, (Haz. Cem Behar), Ankara, 2003.
- D.İ.E. (2000). *2000 Yılı Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri: Isparta*. Ankara.
- Dinç, G. (2012). Cumhuriyet'in İlk Nüfus Sayımına Göre Antalya'nın Demografik Yapısı. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (12), 65-87.
- Güneş, G. & Güneş, M. (2006). M. II. Dünya Savaşı Yıllarında Antalya. *Son Bin Yılda Antalya Sempozyumu 18-19 Aralık 2003*, (Haz. Ekinci, N. & Akın, H.), Antalya: Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını (ss.297-324.)
- Karpat, K.H. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timas Yayınları: İstanbul, 2010.
- Manavoğlu, E. & Kutlu, N.Ö. (2007). Antalya Kenti'nin 1950'den Günümüze Kentleşme Sürecinin Değerlendirilmesi, *20. Yüzyılda Antalya Sempozyumu*, Cilt II, s.427-428
- Manavoğlu, E & Kutlu, N.Ö., (2010). Cumhuriyet Dönemi Antalyası. *Dünden Bugüne Antalya*. Antalya: T.C. Antalya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Moğol, H. (1991). *19. Yüzyılın Başlarında Antalya*, Mehter Yayınları: Ankara, 1991.
- Sarı, C. (2010). Antalya'nın Genel Coğrafya Özellikleri. *Dünden Bugüne Antalya*. Antalya: T.C. Antalya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Şimşek, F., Antalya'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri (1923-1940). *20. Yüzyılda Antalya Sempozyumu Cilt 2*, (Haz. Oral, M.). Antalya: Akdeniz Üniversitesi Yayınları (ss.446-462).
- Yalçın, D., Akbıyık, Y., Özkaya, Y., Bozkurt, G., Akbulut, D. A., Tokgöz, E., ... & Eraslan, C. (2005). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*. Ankara: ATAM Yayınları.
- T.C.B.İ.G.D. (1936). *20 Ekim 1935 Genel Nüfus Sayımı (Kat'i ve Mufassal Neticeler Antalya Vilayeti)*. İstanbul: Devlet Basımevi.

- T.C.B.İ.G.M. (1941a). *20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı (Vilayetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçü)*. Ankara.
- T.C.B.D.İ.G.M. (1950). *21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı*. Ankara.
- T.C.B.D.İ.G.D. (1961). *22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı*. İstanbul.
- T.C.B.D.İ.E. (1971). *Hayati İstatistikler (İl ve İlçe Merkezlerindeki Ölümler 1969)*. Ankara.
- T.C.B.İ.G.M. (1941b). *Nüfus Hareketleri İstatistiği (Evlenmeler (1927-1940), Boşanmalar (1930-1940), Ölümler (1931-1940), Muhaceretler (1923-1940))*. Ankara.
- T.C.B.İ.G.M. (1946). *Nüfus Hareketleri İstatistiği (Evlenmeler (1935-1945), Boşanmalar (1936-1945), Ölümler (1935-1945), Göçmenler (1923-1946))*. Ankara.
- T.C.B.İ.G.M. (1953). *Nüfus Hareketleri İstatistiği Evlenmer, Boşanma ve Ölümler 1938-1951*. Ankara.
- T.C.B.İ.U.M., (1929a). *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül I*, Ankara.
- T.C.B.İ.U.M., (1929b). *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III*, Ankara.
- Tosun, R., (2006). *Türk-Rum Mübadelesi ve Antalya, Son Bin Yılda Antalya Sempozyumu 18-19 Aralık 2003*, Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama merkezi Yayını: Antalya.
- 1868 *Konya Vilayet Salnamesi*. (2008). (M. Eminoğlu, Çev.) Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi.
- 1882 *Konya Vilayet Salnamesi*. (2012). (M. Eminoğlu, Çev.) Konya, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi.
- 1904 *Konya Vilayet Salnamesi*. (2007). (M. Eminoğlu, Çev.) Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi.

Miri Shefer-Mossensohn, Osmanlı'da Bilim (Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi), Çev. Kübra Oğuz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019. 316 s.

Ahmet KELEŞ*

Osmanlı'nın buluşlara ve yeniliklere karşı olduğu ve devletin bu sebeple gerilediği tezi, uzun zamandan beri kabul gören bir görüştür. Bu sorunsalın peşinden giden Miri-Shefer Mossensohn, Türkçe'ye Kübra Oğuz tarafından Osmanlı'da Bilim adı ile çevrilen Science Among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge adlı kitabında, Osmanlı'nın buluş ve yeniliklere karşı olduğu kabulüne itiraz eder. Eser, Giriş dışında dört bölüm ve Sonuç'tan oluşur. Eserin ön sözünde, Osmanlıların dünyaca ünlü bir buluşa imza atmadıkları ancak bilimsel ve teknolojik açıdan sahip oldukları yeti ile bir imparatorluk vücuda getirdikleri vurgulanır (s. 7). Eserde, üç temel sav öne süren yazar, ilk savında, "Osmanlı bilimi" diye bir olgunun gerçekten olduğunu ve çeşitli formlarla bunun açıklanacağını, ikinci savında, Osmanlı'nın bilimsel faaliyetler için verimli bir zemin sunduğunu, bundan kaynaklı olarak Osmanlı'nın buluş ve yeniliklere karşı olduğu kabulüne itiraz ettiğini belirtir. Üçüncü savında ise, Osmanlı bilim faaliyetinin, bugünün buluş ve anlayışı ile tıpatıp benzer olamayacağını belirtir. Eserin sınırlılık noktasını ise yazar, bu konuda ciltler dolusu kitaplar yazılabileceğini; bu bakımdan kapsamını Osmanlıların bilim ve teknoloji deneyimleri ile sınırlandırdığını ifade eder (s. 8).

Eserin Giriş kısmında, "Bilim Tarihi Nedir?" ana başlığı altında Bilim ve Teknoloji Tarihi, İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi, Osmanlı Bilim ve Teknoloji Tarihinin Tarihi, Osmanlı Bilim Deneyimlerinin Tarihine Doğru ve Yenilikçilik Üzerine: Bir Osmanlı Dersi başlıklarıyla konuya girizgâh yapılır. Bilim tarihini, yaşamlarımızın gerçekliğini konu edinen müktesebattaki değişimleri anlama çabası olarak tanımlayan yazar (s. 1), bilimsel çalışmaların içsel bir süreç

* Doktora Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, ahmetkeles71@hotmail.com

olduğunu (s. 2), geçmişte bilimin tarih ve felsefe yazını ile önemli kişilerin entelektüel faaliyetlerine odaklandığını, 20. yüzyılda ise, bilimsel faaliyetin algılanışında ve akademik olarak nasıl çalışılacağı noktasında kapsamlı bir değişim geçirdiğini belirtir (s. 3). Bilimsel faaliyette insan dışı unsurlar ile kültürü önemli bir kategoriye sokan antropolojik görüş arasında bir denge kurmaya çalıştığını belirten yazar, insan yapımı şeylerin tarihin dışında yer alamayacağını, kültürel bağlamla ilişkili olduğunu ve onunla birlikte değişeceğine vurgu yapar (s.8).

İslam bilimi ile Çin bilim tarihini kıyaslamanın önemli olduğunu belirten yazar, Batı'nın İslam coğrafyasını ve Çin'i nasıl geçtiği sorusu üzerinde durarak Batı'nın artık Çin bilim ve teknoloji tarih yazımını takip etmediğini belirterek, Nathan Sivin'in önerisi ile Çin biliminde neyin eksik olduğundan ziyade nelerin var olduğuna odaklanılarak yeni bir araştırma yöntemi öne sürer. Yazara göre, İslam dünyasını çalışan araştırmacılarda "neden olmadı" sorusu yerine gerileme teorisi kabul edilerek, İslam'ın altın çağı ve Abbasilerden sonra yenilenme arzusunun yok olduğu kabul edilmiştir. Çeşitli görüşleri aktaran yazar, gerileme teorisini savunanların, Osmanlı döneminde gerilemenin biraz yavaşlasa da devam ettiğini, Müslümanların ancak Batı'nın zorlamasıyla 19. yüzyılda moderniteye dahil olduklarını kabul ettiklerini belirtir (s. 9-10). İki görüşe daha temas eden yazar, bu görüşlerden ilkinin, İslami bilim araştırmaları olmasaydı Batı bu kadar ilerleme kaydedemezdi görüşü olduğunu ve bu iddianın İngiltere'de gündeme geldiğini ifade eder. Diğer görüş ise, dinin bilime engel olduğu veya İslam bilimine yabancıların (Arap olmayanların) sızması ile dış sebeplerin buna neden olduğudur. İslam bilimi üzerine yapılan araştırmalarda başlangıç, ilerleme ve yok oluş terimlerinin egemen olduğunu belirten yazar, son yıllarda araştırmacıların eleştirel ve çoklu bakış açısı çağrısında bulduklarını belirtir (s. 11-12).

Yazar, İslam bilim tarihi araştırmalarında, Osmanlı bilim tarihi üzerine pek fazla bir şey yapılmadığını belirttikten sonra, Türk bilim insanlarının Türkçe okuyup yazdıklarını, bunun bir sonucu olarak kapalı bir tartışma grubu oluştuğunu ve Türk bilim insanlarının neredeyse hiçbir zaman Batı dillerindeki araştırmaları takip etmediğinden yakınmaktadır. Bunun dışında şarkiyatçı söylemin Türk akademisinde yer edindiğini ve gerileme tezinin kabul edildiğini sadece, Osmanlı'nın bilim geçmişine bilimin Batılılaşma süreci veya Batı'nın bilim ve teknoloji yoluyla İslam dünyasına sızması gibi belirli bir açıdan yaklaşıldığını belirtir (s. 12). Yazarın Türk bilim insanları ile ilgili görüşüne katılmamız pek mümkün değildir. Son zamanlarda Türk akademisinde yapılan çalışmalarda, Batılı bilim insanlarının eserlerinin çeviri

yoluyla kullanılması, yayın neşirlerine önem verilmesi hususlarında önemli adımlar atılmaktadır.

Kitapta genel olarak birbirinin içine geçen üç tema olduğunu belirten yazar, bunların insan hareket ve hareketliliği, kimliklerin melezleşmesi ve sınırların aşılması olduğunu, hareketin bilginin değişiminde başat aktörlerden biri olduğunu vurgular (s.18).

Yazar, kitabında Keith Krause'nin bilimsel yayılma modelini uyguladığını belirtir. Bu model, ani-yoğun dalga, yenilikler, üçüncü aktörler ve nihai ürünü tüketenlerden oluşur. Yazar, bu modelin, Osmanlı'yı bütünsel olarak değerlendirmemize katkı sağlayacağını ve bilimsel dalga içinde konumlandırmakta yardımcı olacağını ifade eder (s. 22-23).

Yazar, Giriş kısmının sonunda genel bir toparlama ile önemli noktalara temas eder. Osmanlı'nın, önemli icatlar veya bilim ve teknolojiye devrim yapmadığını, mevcut fikir ve teknolojiye tekil iyileştirmeler yapmada da pek başarılı olmadığını ancak bir becerinin etkinliğini ve faydasını ya da bir fikrin kesinliğini ve doğruluğunu fark ettiklerinde, o tekniği ve bilgiyi özümseyecek, yerel ölçekte üretecek esnekliğe sahip olduklarını belirtir. Yazarın bu görüşlerini destekleyici bir ifade Cemal Kafadar tarafından askeri teknoloji açısından ifade edilmiştir. Kafadar, gelişen teknoloji açısından Osmanlı Devleti'ni öncü olarak görmenin mümkün olmadığını, ancak yeni gelişen teknolojileri kendilerine uyarlayıp kullanmada genellikle çığır açıcı olduklarını, onların sadece yeni teknolojiyi almakla kalmayıp, aynı zamanda bu teknolojinin etkin olarak kullanılabileceği ve devasa askeri-siyasi organizasyona ekleneneceği kurumsal bir çerçeve oluşturduklarını savunur.¹ Yazar da bu görüşe benzer şekilde, 19. yüzyılda, Osmanlı'nın erozyona uğradığını ve teknolojiyi ülkeye getirme yerine, nihai ürün ithaline yöneldiklerini belirtir (s. 23).

Eserin Osmanlı İmparatorluğu'nda "Bilgi'yi" kavramsallaştırmak başlığını taşıyan birinci bölümünde bilginin kültürel kaynakları, bilimin neyi ifade ettiği, Müslüman coğrafyada bilim ve mekanizma üzerinde duran yazar, Osmanlıların sayısız gelenekle etkileşime girdiğini ve bundan dolayı araştırmacıların Osmanlı'yı diğer bilimsel dünyalardan ayırma eğilimi gösterdiğini, ancak durumun giderek değiştiğini belirtir (s. 26).

Bu bölümde dikkat çeken bazı noktalar şunlardır: Yazar, Osmanlı'nın farklı katmanları birbiri ile karıştırarak yeni bir şey yarattığını, Osmanlı döneminde yaygın olarak kullanılan Selçuklu dönemine ait medreselerde yer

¹ Cemal Kafadar, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak (Gerileme Paradigmasının Sonu)*, Haz. Mustafa Armağan, Timaş yay., İstanbul, 2011, s. 112.

alan kabartma ve hayvan figürlerinin Çin astrolojisinin, Batı Selçuklu İslam repertuarıyla kaynaşmış bir şekli olduğunu belirtir. (s. 26-27). Moğol istilası döneminde Çin kültürü ile yeniden bir etkileşim kurulmuştur ancak bu medreselerde yer alan motiflerin Çin burçlarında yer alan simgelerin yorumunu taşıdığını söylerken ihtiyatlı olunması gerektiğini düşünüyoruz. Bu figürler sadece Çin kültürüne has olmayıp, Bozkır sanatı da hayvan figürleri üzerine kuruludur. Moğollar döneminde bu sanat Anadolu'ya taşındı ise Çin sanatı olarak değil, mevcut olan bozkır sanatı olarak gelmiştir. Bu doğrultuda "medeni olan her şeyin Çin'den bozkırda yaşayanlara geçmiştir" ön kabulünün sorgulanması gerekmektedir.²

Bölümün devamında yazar, "İlim Çin'de de olsa gidip alınız." hadisinin gerçek olup olmadığı ile ilgili çeşitli tartışmaları verdikten sonra Çin'in bazı Müslümanlar arasında muhtemel bir bilgi kaynağı olarak varlığını koruduğuna dair kanıtlar olduğunu ancak Çin'in, Osmanlı için büyük bir bilimsel ilhama yol açmadığını belirtir. Ayrıca Osmanlı seçkinlerinin Çin'i tanıdıklarını, seyyahlar ve tüccarlar vasıtasıyla Çin'in kamusal alanıyla etkileşimin kurulabildiğini belirtir (s. 28-30).

Yazar, bilginin, bizim açımızdan doğruluk noktasının sorgulanabildiğini, Osmanlıların meşru bilginin kaynağı olarak, vahiy, rol modeller, mantık ve akıl, gözlemler, deneyler ve deneyimleri gördüğünü ifade eder (s. 37-39). Bilgi, 9. ve 10. yüzyıllarda sınıflandırılmaya çalışılmış, kuramsal ve metodolojik olarak yürütülmüştür. Yazar, II. Bayezid döneminde Arapça eserlerin kataloglandığını, bu durumun 16. yüzyılda Osmanlı kültürel düzeninin geniş ölçekte Fars-Timur dünyası içinde yer aldığının bir kanıtı olduğunu belirtir (s. 43).

Gazali'nin, felsefe ve filozofları reddetmekle İslam dünyasında daha tanınır hâle gelmesine yol açtığını belirten yazar (s. 53), Osmanlı döneminde felsefe ve mantığın geliştiğini, eser sayısının 15. ve 16. yüzyıllardan 18. yüzyıla kadar giderek arttığını belirtir. Ona göre, 17. ve 18. yüzyıllarda, Osmanlı mantıkçıları, mantığa düşmanca bakmayarak kendi aralarında canlı tartışmalara girmişlerdir (s. 55-56).

Yazar, İslam astronomisinin, geçmiş geleneklerden edinilen bilgiye daha güçlü bir kesinlik sağlama amacı taşıdığını belirterek, bu yükümlülüğün

² Bozkır kültürü ile ilgili bkz. İlhan Şahin, "Merkezi Avrasya'da Göçebe Grupların Oluşumu ile İlgili Bazı Tespitler ve Görüşler", *Altay Communities*, İstanbul 2014; Motiflerin Selçuklu camilerinde yer alması ile ilgili bkz. Yaşar Çoruhlu, "Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, C. 48, S. 2000, 2000, s. 102-103; Türk kültürünün Çin kültürü ile etkileşimi noktasında bkz. W. Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", Çev. İkbâl Berk, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 4, 1943, s. 19-29.

gözlem ve hesaplama yapma, gözlem yeri saptama ve sonuçları kayıt altına almaya yarayan aygıtların önemli ölçüde gelişmesine yol açtığını ve bu sürecin sonunda büyük ölçekli rasathanelerin kurulmasına sebep olduğunu ifade eder (s. 57).

Yazar, ikinci bölüme “Öğrenim nasıl ve nerede gerçekleşir?” sorusu ile başlar. Osmanlı’da eğitime dair verilerin olmamasından dolayı tahminlere yönelmenin bir gereklilik olduğunu belirten yazar, 16. ve 17. yüzyılda Türkçe konuşulan bölgelerde kent nüfusunun ¼’ünün Türkçe okuyup yazdığını ve en az ihtimalle Kur’an surelerini bildiklerini kaynaklardan yola çıkarak ifade eder (s. 71). Osmanlı toplumunda, bilgiye erişmenin ve eğitimin çeşitli yollarından, otodidaktik, örgün eğitim, özel öğretmenle evde eğitim ve bir zanaatkâra çıraklık etmeye dikkat çeken yazar, kişinin çocukken özel eğitim aldığını, büyüdüğünde bireysel veya grup eğitimine yönlendirildiğini belirtir (s. 71-72).

Yazar, kadınların hayatın her anında eğitim gördüğünü, seçkin ailelere mensup kız çocuklarının, erkek çocuklar gibi evde özel öğretmenden ders aldığını; alt sınıfa mensup kadınların ise cami veya kiliseye bağlı yerel eğitim kurumlarında eğitim aldıklarını belirtir (s. 74-75). 16. yüzyıldan itibaren medresenin ve eğitiminin yerleşmiş meslekler olduğuna yönelik önemli bir tespit yapan yazar, devletin medreseleri düzenlemeye çalıştığını, ulema mensupları içinde bir derleme hazırlandığını, hiyerarşinin ilmiyeyi de kapsayacak şekilde geliştirilmeye başlandığını ifade eder (s. 78-79).

Bölümün devamında bilgiyi aramak için yapılan seyahatlere dikkat çeken yazar, seyahatlerin; bireysel, toplumsal ve kültürel açıdan önemli bir olgu olduğunu ayrıca otorite ve meşruiyet kaynağı olarak toplumsal hiyerarşi oluşturmada bir aracı işlevi görmekte olduğunu belirtir. Yazara göre, Osmanlı’da medreseler henüz inşa edilmeden önce ulemanın bilgiye ulaşmak için çeşitli İslam merkezlerine seyahat etmek zorunda kalması, İslami bilginin Anadolu’da yayılmasında önemli bir etken olmuştur. Ancak 16. yüzyılda bilgiye ulaşmada seyahat değil yerel eğitime önem verilmiştir. (s. 88-89). Bilgiye ulaşmada seyahat, coğrafya, keşif ve gezilerin önemine Suraiya Faroqhi tarafından da dikkat çekilmiştir.³

Yazar, 19. yüzyılda yeni eğitim kurumları ile yeni eğitim biçimi ve çeşitliliğin artmasına vurgu yapmış, eğitimin reform ve modernleşmede önemli bir rol oynadığı farkındalığına dayanılarak genç neslin yeni ihtiyaçlara göre eğitilmesinin gündeme geldiğini belirtmiştir. Bu kapsamda Avrupa’dan uzmanlar gelmiş ve Batılı yöntemler benimsenmesi sürecinin adımları atılmıştır. Uzmanların getirilmesinin önemine dikkat çeken yazar, Osmanlı’nın profesyonel hizmet tedarikçisi olduğunu belirterek bunun ilk yüzyıldan

³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s. 80.

itibaren bir gelenek olduğunu ve yeni bir olgu olmadığını ifade eder (s. 96-98). Yazara göre, bu dönemde, Osmanlı tarihinde ilk kez eğitim sistemi bağlayıcı bir sistem hâline gelmiş, dersler düzenlilik, dakiklık, verimlilik gibi modernleşmeyi teşvik edici araçlar olarak görülmüştür (s. 101-102).

Üçüncü bölüm, “Osmanlı İmparatorluğu İçine, İçinden ve İçinde Bilgi Aktarımı” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, seçme, çeviri, alıntılar, kopyalama ve insanların ve aletlerin dolaşımı üzerinden kültürler arası bilgi akışına dikkat çekilmiştir (s. 108). “Okuma ve yazmayı bilmek ne demektir?” sorusu üzerinde duran yazar, İslam öncesi ezber ve söze değer verildiğini, okuryazarlığın kendi kültür çevresinde farklı ihtiyaçlara cevap verdiğini belirtir. Yazara göre, Osmanlı toplumunda okuryazarlık üç ana formda ifade edilmiştir: okuma ve yazma; ezberleme, konuşma ve dinleme; görsel yollar. İnsanlar bu yollarda bireysel ya da gruplar hâlinde, özel ya da kamusal alanda bulunabilir sesli veya sessiz okuma yapabiliyordu (s. 109).

Osmanlı’da okumanın sınırlılığı konusuna dikkat çeken yazar, kitap okumanın, seçkinler arasında yaygın olduğunu, özellikle resimli kitapların bir statü sembolü olduğunu belirtir. Yazar, Russell’a atıfla üç farklı açıklamada bulunur. İlk açıklama, profesyonel olmayan yazı yazmanın oldukça zor olduğu, ikinci olarak bürokrasinin, güzel yazı kabiliyetinin yayılmasını önlediği, üçüncü olarak ise, yazılı dilin karmaşıklığı yani kültür dilinin, konuşma dilinden ciddi derecede farklı ve karmaşık olduğudur (s. 110-111).

Osmanlı Türkçesinin Türkçe, Arapça ve Farsçanın karışımı bürokraside kullanılan bir dil olduğunu belirten yazar, Osmanlı Türkçesi’nin melezlik açısından zengin bir dil olduğunu ancak stil, yazı biçimi olarak karmaşık olduğunu ve Arap alfabesinin Türk dilinin ihtiyaçlarını karşılamadığını belirtir (s. 113-115).

Matbaa tekniğinin Avrupa toplumunu okuryazar hâle getirdiğini belirten yazar, Osmanlı toplumuna matbaanın Yahudi cemaatinden Samuel ve David kardeşler tarafından 1493 yılında getirildiğini, bu ilk matbaada, etnik unsurların kitap bastığını belirtir. Matbaada, Müslümanların Arap alfabesiyle kitap basmasının yasak olduğunu belirten yazar, Müteferrika’dan önce matbaanın önemine İbrahim Peçevî tarafından dikkat çekildiğini ifade eder. Bu konuda Peçevî matbaanın küffâr icadı ancak iyi bir şey olduğunu belirtir (s. 121-122). Müteferrika matbaasında 1729 yılından matbaanın terk edildiği 1742 yılına kadar 17 başlıkta kitap basılmıştır. Yazar, Osmanlı’da Müteferrika dışında da matbaa olduğunu, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin oğlu Said Efendi’nin de matbaa getirdiğini ve Müteferrika matbaası kapandıktan sonra bile faaliyetini sürdürdüğünü belirtir (s. 122-123).

Teknolojik ve kültürel dönüşümlerden dolayı matbaanın Osmanlı'da geç gelişmesinin yanlış anlaşılması gerektiği noktasında önemli bir tespit yapan yazar, İslam dünyasının Müslüman dillerde yapılan basım faaliyetlerine yabancı olmadığını, 10. ve 11. yüzyıllardan itibaren matbaanın bilindiğini, Osmanlı açısından Avrupa'da matbaada basılan kitapların Osmanlı'ya ihraç edildiğini ve bu kitaplardan faydalandığını belirtir (s. 124). Yazar, 19. yüzyılda inancı yenileme ve koruma içgüdüsüne dair görüş birliğine varıldığını ve matbaanın, Müslümanlar arasında bu şekilde kabul edildiğini savunur. Bu kapsamda Kur'an ilk kez 1787 yılında St. Petersburg'da Müslümanlar için Müslümanlar tarafından basılmıştır. Matbaanın Osmanlı'da tam olarak kabulü ise 19. yüzyılı bulmuştur (s. 126-127).

Yabancı dillerden Türkçeye 13. yüzyıldan beri çeviri yapıldığını belirten yazar, Osmanlı Devleti'nin yükselişi ile çeviri faaliyetlerinin hız kazandığını, Osmanlı döneminde farklı kültür dünyalarının sentezlendiğini ve bu dönemde yapılan çevirilerin, birçok ihtiyacın cevabı olabileceğini belirtir (s. 131-132). Çevirmenlerin ortak noktası, seçkinler sınıfından, ulema veya bürokrat olarak hizmet veren Müslümanlar olmasıdır (s. 138).

Yazar, seyahatin önceden hazırlanan bilimsel bir proje olduğunu, devlet içerisinde sayısal açıdan en büyük seyyah grubunu Avrupalıların oluşturduğunu ifade eder. Devamında kadın seyyahların, erkek seyyahlara nazaran seyahat edilen yerdeki kadınlarla görüşmesinin farklı bilgi kaynaklarına ulaşılması açısından önemini vurgular (s. 149-151). Yazar, üçüncü bölümün sonunda Osmanlı zihniyetini, sayısız bireyin ortaya çıkardığını belirtip bilgiye erişim açısından yapılan seyahatlerin kapsamının mütevazı, entelektüel, teorik veya idealist olmasa da bütün bu insan enerjisinin keşmesinin bilginin Osmanlı içerisinde hareket etmesini sağlayan kanalları yarattığını ifade ederek Osmanlı zihniyetini oluşturan faktörlerle ilgili dikkat çeken bir vurgu yapar (s. 154).

Dördüncü ve kitabın son bölümü "Bilim İçinde Devlet: İmparatorluk, İktidar, Altyapılar ve Finansman Üzerine" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, devlet ve devletin planlama ve idaresinin bilim ve teknolojiyi kapsamı ele alınır. Ayrıca, Osmanlı yetkililerinin bilime kapsamlı ve ciddi ölçüde dahil olduklarına dair vurgu yapılır (s. 155-156).

Himaye sisteminin devletin bilimsel faaliyetlere katılımını sağladığını belirten yazar, sistemin modern dünyada bilimsel araştırmalara ayrılan devlet fonlarının modern öncesi dönemdeki versiyonu olduğunu ayrıca hamiliğin statü ve iktidar kazancı açısından önemine vurgu yapar (s.156-158). Bu kapsamda vakıflar seçkinler ve halk arasında bağı güçlendirmiş, tıp, devlet tarafından himaye edilerek seçkinler aracılığıyla 18. yüzyıldan itibaren dönüşüm yaşamıştır (s. 162-164). Askeri teknolojinin de devlet tarafından

himayesine vurgu yapan yazar, askeri strateji çerçevesinde haritacılığın ve haritaların, Rönesans zevki ile bir bilim ve felsefe koleksiyonunun parçası olduğunu belirtir (s. 168). Yabancı uzmanların, Fatih ile birlikte ordunun ayrılmaz bir parçası olduğunu belirten yazar, 18. yüzyılda, danışmanlar arasında eş güdüm sağlanmasına çalışıldığını, Osmanlıların, yetersiz bilgiye sahip olduklarına inandıkları alanlarda kendilerine sistematik olarak bilgi aktaran heyetler oluşturduklarını, Avrupalı uzmanların katkılarının kısıtlı olduğunu, bundan dolayı Osmanlıların kendi reformlarını daha fazla ön plana çıkarttıklarını ifade eder (s. 170-171).

Devletin bilim ve teknoloji altyapısı ile ilgili, 19. yüzyılda da seçkinlerin bayındırlık işlerine müdahil olmaya devam ettiklerine vurgu yapan yazar, önceki yıllarda devlet temsilcilerinin, devletin altyapı çalışmalarını bir hayırseverlik işi gibi yönettiklerini, bu çalışmaların 19. yüzyılda kamusal bir çaba olarak görüldüğünü ve devlet politikası hâline geldiğini belirtir (s. 178).

19. yüzyılda telgrafın Osmanlı Devleti içerisinde kullanım alanları ile ilgili veya telgraf hattı projesinin amacına dikkat çeken yazar, telgrafın yerelde kullanım amaçlarından birinin kontrol etmesi güç olan yerlerde (örneğin Irak) merkezi bir yönetim kurma çabası olduğunu, telgrafın tebaa-yönetim ilişkisi üzerinde bir dönüşüm yarattığını bu yeni iletişim aracı ile verimlilik ve çare beklentisinin artması ile merkeze birçok dilekçenin gönderildiğini belirtir (s. 182-183). Bir diğer teknoloji hamlesi olan saat kulelerine de dikkat çeken yazar, kuleler aracılığıyla Müslüman kimliğinin kamusal olarak ifade edildiğini ve yerel geleneklere bağlı kalarak dış dünyayla kurulan etkileşimin düzenleme çabasının ilan edildiğini ifade eder (s. 183). Osmanlı'nın, bilimsel deneyimin önemli bir unsuru olarak formel, yani kişisel olmayan bürokratik biçimlerin izini erken modern döneme kadar sürebileceğimiz ilk örneklerden biri olduğuna vurgu yapar (s. 194).

Son olarak, bilgiye erişim, Osmanlı Devleti'nde eğitim-öğretimin nasıl gerçekleştiği ve buna bakış açılarını, devletin hamilik yoluyla bilimsel faaliyetleri desteklemesi gibi önemli konulara temas eden bu çalışma, Osmanlı biliminin bir sentezini sunması açısından önemli bir çalışmadır. Yazar bazı iddialarında ileriye giderek aşırı genellemelerde bulunmuştur. Bu durum eserin bir kez daha gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu sağlandığı zaman alan okumalarına daha fazla katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Çoruhlu, Y. "Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, C. 48, S. 2000, 2000, s. 95-146.
- Eberhard, W. "Eski Çin Kültürü ve Türkler", Çev. İkbâl Berk, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 4, 1943, s. 19-29.
- Faroqhi, S., *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kafadar, C., "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak (Gerileme Paradigmasının Sonu)*, Haz. Mustafa Armağan, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- Shefer-Mossensohn, M., *Osmanlı'da Bilim (Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi)*, Çev. Kübra Oğuz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- Şahin, İ., "Merkezi Avrasya'da Göçebe Grupların Oluşumu ile İlgili Bazı Tespitler ve Görüşler", *Altay Communities*, İstanbul 2014, s. 75-83.